

ALDE FRYSKE TSJERKEN

nr. **20** juni 2019

**De pelikaan op Friese preekstoelen
Twee godshuizen aan de IJsselmeerkust
Een bijzondere kinderzerk in Aldeboarn
'Elk gebouw heeft bijzondere verhalen'**

In dit nummer

In dit nummer

Alde Fryske Tsjerken

opvolger van 'Keppelstok'

nr. 20 juni 2019

ISSN 2210-7657

STICHTING ALDE FRYSKETSJERKEN

Opgericht 9 september 1970

Dagelijks bestuur en directie

Drs. J. Kersbergen, voorzitter

Drs. J.C. Lens, penningmeester

Drs. J.-M. Postma, vicevoorzitter

Mr. E.L. Veerman

G.A. Bakker, directeur

Adres

Postbus 137

8900 AC Leeuwarden

Bezoekadres: Emmakade 59

Tel: 058-2139666

E-mail: info@aldefrysketsjerken.nl

Rabobanknr: NL81 RABO 0172 4165 82

ING: NLO7 INGB 0000 7307 89

Donateurschap

Minimaal per jaar € 17,50

Opzegging vóór 1 november via

info@aldefrysketsjerken.nl of schriftelijk naar

bovenstaand adres

Redactie

J.H.W. Willems, voorzitter

Drs. L. Dijkstra, secretaris

Drs. H.T. Algra

Prof. dr. S.L. de Blaauw

Dr. M.A. de Harder

Drs. M.E. Stoter

Dr. O. Vries

Redactieadres

Postbus 137

8900 AC Leeuwarden

E-mail: louw.dijkstra@hetnet.nl

Deze uitgave wordt mede
mogelijk gemaakt door:

provinsje fryslân
provincie fryslân

Professionele Organisatie voor
Monumentenbehoud

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

1

J.D.TH. WASSENAAR

De pelikaan op Friese preekstoelen

8

HANS WILLEMS

'Elk gebouw heeft
bijzondere verhalen'

*Kerkefotografen reizen stad en land af
voor hun hobby*

11

Stichtingsnieuws

19

WILLEM HANSMA

Parvuli Gryphy

*Een bijzondere kinderzerk in de
Doelhoftsjerke van Aldeboarn*

24

HANS WILLEMS

Bepleisterd en ommetseld

*Twee bijzondere godshuizen aan
de IJsselmeerkust*

Foto voorzijde: Archief Regn. Steensma

De pelikaan op Friese preekstoelen

Sexbierum. Foto Archief Regn. Steensma

In dit artikel vraag ik aandacht voor een vogel die men in Friesland niet in levenden lijve zal tegenkomen, maar die hier wel op een aantal preekstoelen te vinden is: de pelikaan. Waar komt de iconografische voorstelling van de pelikaan vandaan? En op welke preekstoelen is de pelikaan te vinden?

DE PELIKAAN IN DE *PHYSIOLOGUS*

De iconografische voorstelling van de pelikaan gaat terug op *De Physiologus*. Dat is een oorspronkelijk Griekstalig boekje van een anonieme christen over dieren, planten en stenen en hun symbolische betekenis. Het dateert waarschijnlijk uit de tweede eeuw en is vermoedelijk geschreven in Egypte. De fysioloog naar wie het geschrift is genoemd, is niet de auteur, maar hij kan wel de schrijver van een ander boek over de natuur zijn. Het is ook goed mogelijk dat natuurkenners in algemene zin bedoeld zijn.

De opzet van *De Physiologus* is meestal als volgt: eerst noemt de auteur een bijbeltekst waarin het betreffende dier wordt vermeld. Daarna geeft hij een natuurhistorische beschrijving van zijn eigenschappen, die hij inleidt met de woorden ‘De Fysioloog zegt...’ Vervolgens biedt hij een allegorische uitleg, die hij besluit met de opmerking dat de Fysioloog juist gesproken heeft.

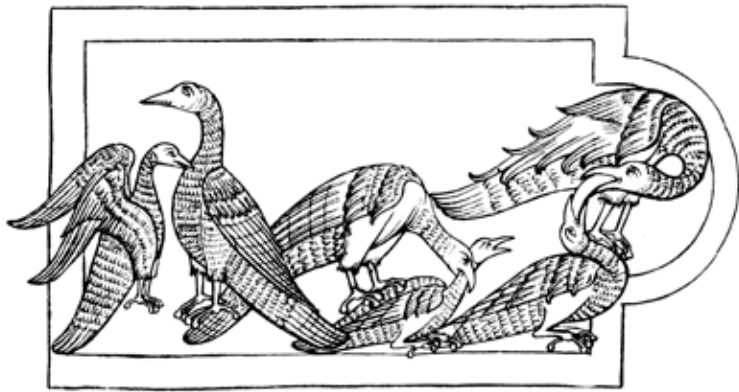
Over tijd en plaats van ontstaan, over de bronnen, over de tekst, over de vertalingen, over het karakter, over de theologische gedachtewereld en over de invloed van *De Physiologus* zou veel te zeggen zijn, maar dat voert hier te ver. Het gaat in deze bijdrage om de pelikaan in *De Physiologus*:

Terecht zegt David: “Ik ben gelijk aan een pelikaan in de woestijn.” (Ps. 102: 7) – De Fysioloog zegt over de pelikaan, dat zij zeer veel van haar jongen houdt. Want wanneer zij kuikens heeft en zij zijn een beetje gegroeid, dan pikken ze de ouders in het gezicht. De ouders slaan de jongen dan en doden hen. Maar

later hebben hun ouders medelijden en ze treuren drie dagen over de kinderen, die ze gedood hebben. Dan, op de derde dag, pikt hun moeder haar zijden open en haar bloed, dat op de dode lichamen van de kuikens druppelt, wekt hen op. – Zo heeft ook de Heer bij Jesaja gezegd: “Ik heb kinderen voortgebracht en hen verhoogd, maar zij hebben mij verworpen.” (vgl. Jes. 1: 2) De Maker van de ganse schepping heeft ons voortgebracht en wij hebben Hem geslagen. Hoe hebben wij Hem dan geslagen? “Wij hebben het scep sel gediend boven de Schepper.” (Rom. 1: 25) Nadat onze Heiland omhoog gegaan is door de verboging aan het kruis en Zijn zijde geopend heeft, druppelden daaruit bloed en water (Job. 19: 34) tot redding en eeuwig leven. Bloed, omdat er gezegd is: “nadat Hij de beker genomen had, sprak Hij de zegen uit” (vgl. Mat. 26: 27) en water met het oog op de doop der bekering (vgl. Marc. 1: 4; Luc. 3: 3; Hand. 13: 24; 19: 4). – De Fysioloog heeft dus juist gesproken over de pelikaan.

F. Ledegang, de Nederlandse vertaler van *De Physiologus*, maakt enkele opmerkingen bij wat de Fysioloog over de pelikaan zegt. In de eerste plaats laat hij met betrekking tot de verwijzing naar Psalm 102: 7 weten dat de tekst op een raam van de kathedraal van Bourges toegepast wordt op de doodstrijd van Christus in Getsemane. In de tweede plaats memoreert Ledegang dat het opwekken van kuikens van pelikanen nergens bij klassieke auteurs voorkomt. Het is een christelijke bewerking van het gegeven dat onder meer bij Aelianus, een auteur uit de derde eeuw, in zijn *Het wezen van de dieren* te vinden is: dat ooiervaars en pelikanen hun jongen voeden met het voedsel van de vorige dag uit hun krop. Ledegang voegt er aan toe dat het uit de dood opwekken van jongen in *De Physiologus* ook bij de leeuw voorkomt. Wat de rol van de pelikaan in de christelijke kunst betreft, schrijft hij: ‘Vaak voedt een pelikaan haar jongen met haar eigen bloed in plaats van hen te besprenkelen. Dit is een verwijzing naar het Avondmaal.’

Illustratie uit de *Physiologus*

Overigens: bij de passage over de pelikaan in *De Physiologus* in de uitgave van Ledegang is een afbeelding te zien waarop de rechter pelikaan het jong lijkt op te wekken door een golf (bloed?) uit zijn snavel, niet uit zijn borst.

In de derde plaats schrijft Ledegang dat 'verhoogd' in de vertaling van Jesaja 1: 2 wil zeggen 'opgevoed'. Hij meldt: 'Ik houd echter de term "verhogen" aan in verband met de volgende uitleg, waarin sprake is van de verhoging van Christus [aan het kruis, JDThW].' In de vierde plaats attendeert Ledegang op een uitspraak van Augustinus naar aanleiding van Psalm 102: dat Christus degene is die zijn bloed uitgiet over de jongen en hen levend maakt. De auteur voegt er aan toe dat de pelikaan als symbool van de lijdende Christus al in de derde eeuw op vroegchristelijke lampen in Carthago voorkomt.

DE PELIKAAN IN DE MIDDELEEUWEN

Afbeeldingen van de pelikaan kwamen vanaf de tiende eeuw in zwang, wat alles te maken heeft met de toenmalige verbreding van *De Physiologus*. Het was een zeer geliefd geschrift en de typologische duidingen vonden kennelijk weerklank.

In dit verband kan worden gewezen op een Fries voorbeeld: de pelikaan op een van de vlakken van de achzijdige kuip van de doopvont in de Mariakerk te Buitenpost. De vont dateert uit de tweede helft van de vijftiende eeuw en is afkomstig uit de gotische stijlperiode. Er is een pelikaan met twee jongen op afgebeeld. G. van der Meij heeft naar aanleiding van een artikel van Regnerus Steensma gesteld dat het niet om een pelikaan, maar om een phoenix zou gaan. 'De vogel die in kerken onder de kansel of op lezenaars staat lijkt in het geheel niet op een pelikaan. Hij heeft geen pelikaansnavel, geen zwemvliezen tussen zijn tenen en vaak een kuif op zijn kop.' Feit is, dat er inderdaad geen sprake is van een natuurgetrouwe uitbeelding. Herman A. van Duinen merkte in een repliek aan het adres van Van der Meij op: 'Achteraf bezien weten we dat nestelende pelikanen hun snavel naar de borst buigen om hun jongen met de in hun keelzak meegebrachte vissen te voeden. Ook weten we nu dat de rode vlek op de krop en de keelzak van de kroeskoppelikaan, die op een bloedende wond lijkt, geleid heeft tot een verkeerde waarneming, waardoor het lijkt alsof de pelikaan haar jongen voedt met haar bloed.'

Buitenpost, Mariakerk. Vont en detail. Foto Archief Regn. Steensma

Langweer. Foto Archief Regn. Steensma

DE PELIKAAN OP FRIESE PREEKSTOELEN

De eerste vraag was: waar komt de voorstelling van de pelikaan vandaan? De tweede is: op welke Friese preekstoelen is het dier te vinden? 'Preekstoelen' vat ik hier in brede zin op: het gaat om de kansel (met lezenaar) en het doophek, inclusief eventuele doopboog, als ensemble in het kerkinterieur.

LANGWEER – In 1648 vervaardigde kistenmaker Benedictus Jans de preekstoel voor de kerk te Langweer. De kansel is voorzien van rijke versiering. Op drie van de vijf panelen zijn geloof, hoop en liefde afgebeeld. De liefde is weergegeven door een pelikaan met drie jongen in zijn nest. Het geloof is gesymboliseerd door een bijbelboek (het Nieuwe Testament) de wetstafelen (het Oude Testament) en een hart met daarop een brandende kaars; de hoop door een anker en verder korenaren en lelies. Boven in de versiering van het paneel van de hoop zijn twee zaaiende handen gesneden, op de banderolles staat 'MOCHT HET BLOYEN / AL OP HOOP'.

SINT ANNAPAROCHIE – De omstreeks 1700 voor de kerk te Sint Annaparochie vervaardigde preekstoel is een van de fraaiste in Friesland. De trap draait rond een schroefvormige paal, die eveneens bekroond wordt met een pelikaan met drie jongen.

Sint Annaparochie. Foto Archief Regn. Steensma

Pelikanen op doopbogen

Zwaag. Foto RCE

De doopboog in de kerk te Sexbierum doet denken aan de - uit 1748 daterende - koperen doopboog in de kerk in Zwaag. Die is eveneens bekroond met een pelikaan met jongen. Ook op het doophek van de kerk te Jisp is een pelikaan te zien, trouwens eveneens onderaan preekstoel in die kerk.

Jisp, pelikaan op doophek. Foto Anke Jansen

Jisp, pelikaan onderaan preekstoel. Foto Anke Jansen

↑ Dordrecht, Grote Kerk. Foto Herman van Duinen

Buiten Friesland zijn middeleeuwse voorbeelden van de pelikaan te vinden op de onderkant van de voor-reformatorische preekstoel die ooit in de Grote Kerk te Dordrecht hing, maar nu in de Augustijnenkerk aldaar te zien is; onder de preekstoel in de kerk van Landsmeer, tegenwoordig eigendom van de geloofsgemeenschap Iglesia Ni Christo (de preekstoel is inmiddels aan het zicht onttrokken) en onder de in 1665 vervaardigde preekstoel in de Nicolaï- of Nicolaaskerk te Appingedam. Verder op de lezenaar in de Grote of St. Bavokerk te Haarlem, in 1499 door Jan Fierens uit Mechelen gemaakt en aan de bovenzijde van de uit 1527 daterende doopvont in de St. Walburgiskerk te Zutphen. Verder zijn nog te noemen de schilderijen in de Petrus en Pauluskerk te Loppersum, in de Dionysiuskerk te Uithuizen en in de Mariakerk te 't Zandt.

↑ Landsmeer, kerk Iglesia Ni Christo. Foto drs. Albert Reinstra

↓ Appingedam, Nicolaaskerk, foto Freddy de Boer ↓ Zutphen, St. Walburgiskerk. Foto Anja Kuiken

Haarlem, Grote of St. Bavokerk. Foto Bavovrienden ↓

↑ Loppersum, Petrus en Pauluskerk. Foto Archief Regn. Steensma

↑ 't Zandt, Mariakerk. Foto Archief Regn Steensma

↑ Uithuizen, Dionysiuskerk. Foto Archief Regn. Steensma

LEMMER – In 1745 ontving Gerben Jelles Nauta, meester steen- en beeldhouwer te Sneek, 465 Carolusgulden voor het snijwerk aan de preekstoel van de kerk van Lemmer. Het geheel is uitgevoerd in overdadige, barokke trant. Volgens Sytse ten Hoeve is er geen kansel in Friesland waar zoveel thema's in de versiering zijn verwerkt als die in Lemmer. Op de hoeken van de kuip staan kariatiden. Ze dragen onder meer een pelikaan (zonder jongen).

Lemmer. Foto Archief Regn. Steensma

DOKKUM – In 1751 werd de preekstoel uit de Grote Kerk te Dokkum verkocht. Kort daarna zal de nieuwe, nu nog bestaande kansel zijn vervaardigd. Over de maker van het snijwerk, in de asymmetrische Lodewijk XV-stijl die ook wel het 'rococo' genoemd wordt, is in de archivalia niets te vinden. Ten Hoeve heeft eerst aan de plaatselijke antiëksnijder Yge Rintjes gedacht, later aan Johannes Laases Hardenberg, steen- en beeldhouwer in Leeuwarden. In ieder geval is het ontwerp van de preekstoel gemaakt door de Leeuwarder timmerman/architect Sjouke Nooteboom. Op het voorpaneel van de kansel is een pelikaan met jongen te zien. Op twee andere panelen zijn ook symbolische afbeeldingen gesneden, maar – anders dan in Langweer – niet geloof en hoop. Weer twee andere panelen zijn alleen met rococo-ornamenten versierd.

Dokkum. Foto Archief Regn. Steensma

SEXBIERUM – In 1768 sneed Johannes George Hempel de doopboog in de kerk te Sexbierum. Die wordt bekroond met een pelikaan, die twee jongen met zijn eigen bloed voedt. Overigens: de lezenaar op het doophek rust op een adelaar. [zie pagina 1]

Berlikum. Foto Durk Osinga

DE PELIKAAN OP LEZENAARS

Een meestal tamelijk onopvallend onderdeel van de preekstoel is de lezenaar waar de bijbel op ligt. De meeste exemplaren zijn niet versierd, maar er zijn uitzonderingen.

BERLIKUM – Die in de kerk te Berlikum rust op een pelikaan die drie jongen met zijn bloed voedt, in 1780 gesneden door Hempel.

AKKERWOUDE – Onder de lezenaar van de preekstoel in de kerk te Akkerwoude, die uit 1850 dateert, is eveneens een pelikaan aangebracht.

Akkerwoude. Foto Kees Knol

Tjipke Visser.
Foto Hanna Elkan

WORKUM. – Ik wijs hier ook nog op de lezenaar in de Gertrudiskerk te Workum, van de hand van Tjipke Visser. Het exemplaar, in 1941 gemaakt, staat sinds de in 1951 voltooide restauratie in het koor van de kerk. Steensma noemt het snijwerk ‘curieus’. Hij legt uit: ‘Volgens oude traditie zou men hier een adelaar verwachten. Deze vogel is het symbool van Johannes, wiens evangelie begint met “In het begin was het Woord, het Woord was bij God en het Woord was God.” Visser heeft een boeiende variatie op dit thema gemaakt door in plaats van de adelaar een aalscholver af te beelden, een vogel die in Workum meer bekend was. Krachtig is vooral de uitvoering van de vleugels, een van de topstukken van Visser.’

De vraag kan gesteld worden of Visser de aalscholver niet als alternatief voor de pelikaan gesneden heeft. In ieder geval wordt de aalscholver in de ‘Beknopte geschiedenis St. Gertrudiskerk’ op de website van de Protestantse Gemeente te Workum ‘de Friese pelikaan’ genoemd...

Workum, Lezenaar. Foto Aalt Landman

DE PELIKAANKERK IN LEEUWARDEN

Afsluitend wijs ik nog op een kerk in Friesland die naar de pelikaan genoemd is. Deze Pelikaankerk verees in de jaren 1931 en 1932 nabij een pleintje aan de Pelikaanstraat in Leeuwarden-West, die toen al bestond. Het imposante gebouw, ontworpen door Egbert Reitsma, is volgens Peter Karstkarel een bijzonder voorbeeld van kubistisch expressionisme oftewel van de stijl van de Amsterdamse School. Uit dit artikel is inmiddels

De pelikaan op het balkon van de pastorie van Workum. Foto Aalt Landman

In de muur van het balkon van de pastorie in Workum, Aldewei 3, is een steen met de voorstelling van een pelikaan gemetseld, waarop geen twijfel wordt overgelaten of het inderdaad wel een pelikaan is.

Ciborie uit Bolsward. Foto drs. A. Bultsma

Leeuwarden, Pelikaankerk. Men heeft in Leeuwarden overigens de smaak te pakken gekregen om kerken naar vogels te noemen. In 1960 werd de Fenixkerk in gebruik genomen, in 1972 de Adelaarkerk.

wel duidelijk dat de naam van de kerk, inmiddels rijksmonument, om nog een andere reden voor de hand lag dan alleen het feit dat ze aan de Pelikaanstraat werd gebouwd: de pelikaan is een christelijk symbool.

Dr. Jan Dirk Wassenaar is als predikant verbonden aan de Protestantse Gemeente Hellendoorn, van 1996 tot 2004 diende hij de Hervormde Gemeente Workum en de Samen op Weg-gemeente It Heidenskip

Literatuur:

- Marco Blokhuis, 'Een Hollandse doopboog in Steenderen', in: *Venster* 13 (2015) nr. 4, p. 16-18
- Christelijke symboliek van dieren, planten en stenen. De Physiologus.* Ingeleid, vertaald en toegelicht door dr. F. Ledegang (Kampen 1994)
- Herman A. van Duinen, 'Pelikaan en Phoenix', in: *Keppelstok* 61 (december 2000), p. 40-42
- S. ten Hoeve, *Friese preekstoelen* (Leeuwarden 1980)
- Sytse ten Hoeve, 'Twee preekstoelen voor de Grote Kerk van Dokkum', in: *Alde Fryske Tsjerken*, nr. 11 (december 2014), p. 25-28
- Sytse ten Hoeve, 'Johannes George Hempel. Een virtuoos beeldhouwer', in: *De Vrije Fries* 95 (2015), p. 103-156
- Peter Karstkarel, 'De Pelikaankerk. Een fascinerend monument van baksteenexpressionisme', in: *Alde Fryske Tsjerken* nr. 2 (december 2010), p. 26-28
- Justin E.A. Kroesen, 'Iconografie van Fries katholiek kerkzilver in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *De Vrije Fries* 92 (2012), p. 81-104
- Justin E.A. Kroesen, 'Bedreiging en bescherming. Dierfiguren in de middeleeuwse kerkelijke kunst in Friesland', in: *Alde Fryske Tsjerken* nr. 12 (juni 2015), p. 4-9
- Herman Martin, *Tjipke Visser, beeldhouwer, en zijn dochter Marijke Visser, beeldhouwster, edelsmid* (Drachten 1958)
- G. van der Meij, 'Pelikaan of Phoenix?', in: *Keppelstok* 59 (1999), p. VI 234.
- Reallexikon für Antike und Christentum*, Bd. 27
- Regnerus Steensma, 'Middeleeuwse doopvonten uit Friese kerken', in: *Keppelstok* 58 (juni 1999), p. VI 184 - V 204
- Regnerus Steensma, *De Sint-Gertrudiskerk in Workum* (Gorredijk 2010)

Nog meer pelikanen

Wie op onderzoek uitgaat, vindt nog veel meer pelikanen. In Friesland en daarbuiten. Een voorbeeld uit Friesland: tot de kerkschatten van de rooms-katholieke parochie van Bolsward behoort een ciborie uit het begin van de achttiende eeuw met daarop een pelikaan met vier jongen. In dit verband moet de invloed van de volgende strofe uit de sacramentshymne 'Adoro Te' van Thomas van Aquino (1225-1274) genoemd worden:

Pie Pelicane, Jesu Domine,
Me immundum munda tuo sanguine
Cuius una stilla salvum facere
Totum mundum quit ab omni scelere.

Liefderijke Pelikaan, Heer Jesus
Zuiver mij onzuivere door Uw bloed
Waarvan één enkele druppel vermag schoon te wassen
Heel de wereld van al haar misdaden.

HANS WILLEMS

‘Elk gebouw heeft bijzondere verhalen’

Kerkfotografen reizen stad en land af voor hun hobby

Collage van Theo Hop: de gereformeerde kerk van Burum

Een foto van een bijzondere kerk maken we allemaal wel eens. Op vakantie, tijdens een wandeltocht of gewoon op een mooie zomerdag in eigen omgeving. Maar je hebt ook mensen die van kerkfotografie hun hobby maken. Theo Hop is zo iemand. Hij heeft Friesland inmiddels ‘compleet’: duizenden foto’s van alle 650 kerkgebouwen die de provincie telt.

Theo Hop. Foto Hans Willems

Hij begon en eindigde er zijn loopbaan als predikant. De liefde voor Friesland en zijn kerken is dus verklaarbaar bij de in Hillegom woonachtige Theo Hop (Renswoude, 1944). “Eindeloos veel tochten hebben we er gemaakt. Meestal met de auto, maar ook wel op de fiets vanaf een camping waar we de caravan hadden staan. Toen ik nog theologie studeerde in Groningen was ik al vaak met camera op stap om kerkgebouwen te fotograferen. Een auto had ik toen nog niet, maar een medestudent wilde me wel rijden.”

Van analoge zwart-wit foto’s, eigenhandig afgedrukt in de doka, naar kleur, naar digitaal; de technische vooruitgang is niet aan Hop voorbijgegaan. “Tegenwoordig heb je aan je telefoon al genoeg om fraaie foto’s te maken.”

Van elke kerk die hij vastlegt, maakt Hop een collage met foto’s van exterieur, interieur en opvallende details. “Elke kerk heeft wel iets bijzonders en er horen ook altijd mooie verhalen bij. Ik beperk me niet tot monumentale kerken, elk godsgebouw heeft mijn interesse.”

Als hij zegt dat hij Friesland ‘compleet’ heeft, dan moet dat dus ook letterlijk worden opgevat. Misschien op die ene sportzaal na waar vrije baptisten bijeenkomen – ze wilden hun plek van samenkomst liever niet op de foto –, legde hij elke kerk vast, oud en nieuw, mooi en lelijk. “Groningen en Drenthe naderen intussen ook hun voltooiing.”

Theo Hop komt van de Veluwe. Zijn vader was ook predikant. Na de ulo en de hbs zat hij twee jaar in het internaat Nieuw Ruimzicht in Doorn om Grieks en Latijn te leren. In die strenge omgeving – ‘Soms kwamen we wel zes weken niet thuis’ – is de passie voor fotografie ontstaan. “Ik fotografeerde destijds om er ansichtkaarten mee te maken die ik af en toe verkocht. In mijn studententijd heb ik ook wel huwelijksreportages geschoten. Sommigen zeggen dat ik een carrière als fotograaf ben misgelopen, maar het predikantschap was toch mijn echte roeping.”

Net als veel generatiegenoten kreeg Hop aan het eind van zijn Groningse studietijd het advies Friesland uit te kiezen voor een eerste gemeente. “Daar leer je de echte kneepjes van het vak, werd altijd gezegd.” Het werd Veenwouden, waar hij van 1974 tot 1979 werkte, en woonde in de pastorie naast de Schierstins. “Bij de restauratie van die middeleeuwse stins is de tuin ook overhoop gehaald. Gelukkig heeft de pastorietaun nog verschillende stinsenplanten.”

Vandaar vertrok hij naar Deventer, om een kwart eeuw later terug te keren naar de grensstreek tussen Friesland en Overijssel, als predikant van de combinatie Willemsoord, Blesdijke, Peperga. Na zijn emeritaat

Collage van Theo Hop: de hervormde kerk van Burum

vestigde Hop zich bij zijn levenspartner Alice Schipper in Hillegom. Op de fototochten vergezelt zij hem graag. “We delen deze passie.” Enig improvisatietalent is daarbij wel nodig, want kerken zitten in Nederland meestal stevig op slot. “Dan gaan we op zoek naar de koster of een kerkrentmeester, en als die er niet zijn is er altijd wel een vriendelijke buurtgenoot die ons verder helpt. Je krijgt de alleraardigste contacten op zulke tochten. Ik zeg trouwens nooit dat ik dominee ben. Ik kom er als liefhebber van kerkgebouwen.”

“Van elke kerk maken we zo’n vijftig tot honderd foto’s binnen en buiten. Uitgesproken favorieten heb ik niet, maar er zijn genoeg kerken die in je geheugen opgeslagen blijven. Dan denk ik bijvoorbeeld aan de hervormde kerken van Burum en Rinsumageest, of de doopsgezinde kerk van Pingjum. Iedere kerk is meestal interessant. Kijk maar naar de gereformeerde kerk van Birdaard. Daar is zoveel zorg aan besteed. Ook de gereformeerde kerk in Kollum kan ik erg waarderen, een kerk van architect Egbert Reitsma, gebouwd in de stijl van de Amsterdamse school met de prachtige plafondschilderingen van G. Martens, een van de schilders van De Ploeg. De gereformeerde kerk van Eernewoude is bijzonder door de kansel in de vorm van het voorstevan van een skûtsje.”

“Elk gebouw heeft zijn verhaal. Alice wordt er wel eens gek van als we onderweg zijn, in elke stad en elk dorp heb ik wel een verhaal over een kerk. In Rinsumageest waren we in de gereformeerde kerk, een tijdje nadat deze buiten gebruik was gesteld voor de eredienst. Op het gezangenbord stond dat gezang 441, vers 11 als laatste gezongen was. Ik heb het opgezocht, de eerste regels van dat vers luidde: ‘Het zal niet lang meer duren, houdt nog maar even vol!’”

Veel van de gebouwen die Hop fotografeerde zijn in de loop der jaren buiten gebruik gesteld. “Daar was natuurlijk geen ontkomen aan door de ontkerkelijking en het Samen

Regnerus Steensma

Je zou hem de ‘vader aller kerkfotografen’ kunnen noemen. Regnerus Steensma (1937-2012) bouwde in de loop van zijn leven een fotoarchief op van kerkgebouwen en kerkelijke kunst dat zijn weerga niet kent in Nederland. Als universitair docent architectuur en iconografie van het christendom aan de Rijksuniversiteit Groningen ontwikkelde de theoloog Steensma zich tot een van de grootste kenners van kerkbouw en kerkelijke kunst.

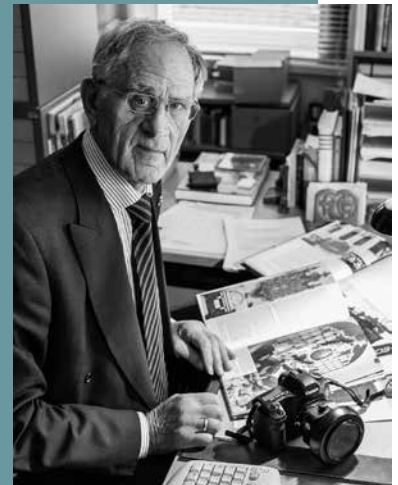

Foto Erik Veenstra-De Streekkrant

Met de camera die hij van zijn vader kreeg ging de boerenzoon uit Tirns al met de brommer op pad om foto’s te maken van kerken en hun interieur in Friesland. Toen heel veel later de fotodienst van de universiteit steeds minder beschikbaar was, maakte Steensma van zijn hobby een nevenberoep ten dienste van het Instituut voor christelijk cultureel erfgoed waaraan hij verbonden was. In veel van de honderden boeken en tijdschriftartikelen die hij schreef, zijn foto’s van zijn hand terug te vinden. Ook dit tijdschrift profiteert nog altijd volop van de fotografie die Steensma, hoofdredacteur van 2010 tot aan zijn dood, beoefende.

Heel kort voor zijn onverwachte overlijden in 2012 interviewde de Streekkrant van De Marne en Achtkarspelen hem nog over de kerkfotografie. Een citaat: “Ik heb me altijd beziggehouden met de kerk als gebouw, met alles wat erin staat. Het zijn verschillende facetten wat me hierin boeit. Het aspect van de kunst, waarmee ik doel op de bouwkunst en de schilderkunst, maar ook de kerk als merkteken van stad en dorp. Denk maar aan de torens die boven het landschap uitkomen. Daarnaast is het de inrichting die me boeit; de kerk als spiegel van maatschappelijk leven, geloof en devotie.”

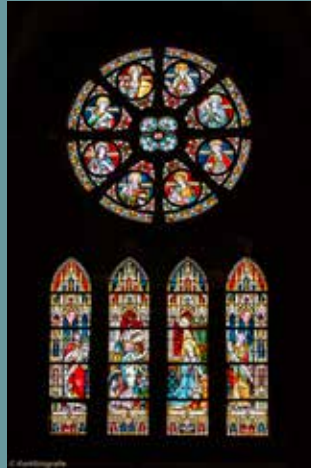
Foto Jan de Boer

Diana Niewold

Soms werkt ze op bestelling, maar meestal kiest ze zelf haar onderwerpen. Anders dan andere kerkfotografen biedt Diana Niewold uit Hoogeveen zich kosteloos aan om kerkgebouwen op de gevoelige plaat vast te leggen. Ze heeft inmiddels 735 kerken vereeuwigd, in Nederland, maar ook in België, Frankrijk en Duitsland. Twee jaar geleden was ze toe aan haar vijfhonderdste reportage en deed ze haar verhaal in verschillende kranten en op de regionale omroep van Drenthe. Op haar website www.kerkfotografie.nl zijn al haar fotoreportages terug te vinden.

Niewold verdient haar geld als belangenbehartiger op het landelijk kantoor van het Leger des Heils in Almere. In 2014 begon ze met het fotograferen van kerken nadat ze een uitgebreide cursus had gedaan. Ze heeft een duidelijke voorkeur voor het interieur van godsgebouwen, vooral als het fraaie elementen als houtsnijwerk, orgels en kerkelijke kunst betreft. Om andere fotografen te stimuleren organiseert ze via social media elk jaar een fotowedstrijd met als motto 'Kerkkiekje van het jaar'. Ook geeft ze op aanvraag workshops kerkfotografie. Ze adviseert kerkfotografen om altijd een statief te gebruiken, en liefst met afstandsbediening om trillingen te voorkomen. 'Kies daarbij voor een lage ISO-waarde, zodat de sluitingstijd wat langer is. Als je uit de hand fotografeert, leun dan met je arm tegen een muur of gebruik een stevige ondergrond.' Ook adviseert ze om goed op de scherptediepte te letten, vooral bij overzichtsfoto's. Heeft een kerk sterke licht-donker-contrasten, dan kan het helpen de verlichting aan te doen of te wachten op momenten met een goede lichtinval van buiten.

In Friesland heeft Niewold inmiddels 48 kerken voor haar lens gehad, waaronder 17 rooms-katholieke gebouwen. Begin dit jaar bezocht ze Leeuwarden en werden de Grote- of Jacobijnerkerk en de Bonifatiuskerk aan haar verzameling toegevoegd.

Collage van Diana Niewold: Sint Vitus Blauwhuis

Collage van Diana Niewold: Martinikerk Franeker

op Weg-proces. Ik ben daar realistisch in. Bovendien, aan lang niet alle gebouwen gaat veel schoonheid verloren, laten we eerlijk zijn."

Op een dvd die via zijn website (www.theohop.nl) te bestellen is, heeft Hop zijn collages verzameld. Dat er na al die jaren fotograferen nog geen boek verschenen is van zijn hand, ligt aan de moeite die het kost om een uitgever te vinden. "Ik heb Regnerus Steensma (zie kader, HW) destijds wel eens benaderd, maar die had geen belangstelling. Die vond mijn aanpak niet wetenschappelijk genoeg. Maar het gaat mij ook om een boek voor een breed publiek van mensen die kerkgebouwen interessant vinden."

Ook met een andere hobby komt Theo Hop geregeld in kerkgebouwen. Hij heeft een passie ontwikkeld voor Russisch-orthodoxe kerkmuziek. Geregeld reist hij het land af om lezingen te verzorgen over deze 'muziek uit de hemel', uiteraard met veel klanken. Die passie is ontstaan door enkele studiereizen naar Oost-Europa en het verzamelen van cd's. Zo heeft hij ook zijn levenspartner leren kennen, ook een liefhebster van orthodoxe kerkmuziek.

Op zijn website is een overzicht te vinden van de bijna duizend cd's en dvd's die hij in de loop der jaren verzamelde van koormuziek uit onder andere Rusland, Oekraïne, Bulgarije, Finland, Nederland en tal van andere landen.

Stichtingsnieuws

Theo Jellema bespeelt het gerestaureerde orgel in de kerk van Britsum. Foto Rommie van der Heide

Van het bestuur

PERSOONLIJKE AANGELEGENHEDEN

Martin Weerd is de afgelopen maanden toegetreden tot het Dagelijks Bestuur. Hij heeft de functie van secretaris overgenomen van ons overleden bestuurslid Jan Doede Niemeijer. Martin Weerd is bouwkundig ingenieur en tevens register makelaar en taxateur. Als directeur, vastgoed consultant en docent heeft hij een ruime ervaring rondom het ontwikkelen en managen van projecten in bouw en heeft hij ervaring met restauraties. Hij was het afgelopen jaar nauw betrokken bij de restauratie van de kerk in Dedgum.

Gerko Last heeft op eigen verzoek per begin juni zijn taken als waarnemend directeur van de Stichting Alde Fryske Tsjerken neergelegd. Hij vervult deze rol sinds de ziekte van directeur Gerhard Bakker. Zijn rol wordt tijdelijk waargenomen door Meine Bosma, die op dit moment parttime controller is van de Stichting. Last blijft wel betrokken bij de stichting als medewerker communicatie en fondsenwerving.

Van het bureau

HARDOFF-ORGEL KLINTK WEER IN DE JOHANNESKERK BRITSUM

Op zondag 19 mei 2019 is het geheel gerestaureerde orgel van Britsum weer in gebruik genomen. Directeur Bert Yedema van orgelmakerij Bakker & Timmenga heeft verteld wat er zoal onder handen is genomen en orgeladviseur Theo Jellema heeft middels vier prachtige muziekstukken van onder anderen Georg Philipp Telemann en Louis-Nicolas Clerambault laten horen welke mogelijkheden het orgel nu heeft. Dat het goed klonk werd beaamd door de genodigden en belangstellenden die in grote getale aanwezig waren. De kerk zat nagenoeg vol.

Het orgel, geplaatst op een galerij aan de westzijde, werd in 1861 gebouwd door de Leeuwarder orgelbouwer Willem Hardorff. Het onderging sinds de bouw nauwelijks wijzigingen. In het begin van de 20e eeuw werd op het hoofdwerk de Quint 3' door een Violon 8' (vanaf c) vervangen. In 1950 werd een elektrische windvoorziening aangebracht.

Enkele jaren geleden bleek dat het orgel aan een restauratie toe was. Het plan hiervoor werd gemaakt door adviseur Theo Jellema. Hij constateerde dat 'het orgel

Gedeputeerde Kramer van de provincie Fryslân overhandigt symbolisch de sleutel aan Jan Balkema, voorzitter van de Plaatselijke Commissie in Dedgum. Foto Willem de Graaf.

materieel zeer goed bewaard is gebleven’, maar dat het wel ‘in zeer slechte staat verkeerde’. Dat gold vooral voor drie zeer wezenlijke elementen van het orgel: windvoorziening, windladen en pijpwerk.

De fondsenwerving hiervoor ging in 2016 van start. Dit is in nauwe samenwerking gegaan tussen de Stichting Alde Fryske Tsjerken en de Plaatselijke Commissie in Britsum. Dankzij deze gemeenschappelijke inspanning én hulp van vermogensfondsen kon het werk in 2018 daadwerkelijk beginnen. We zijn blij dat het werk nu af is. Het orgel kan nu tijdens de erediensten en tijdens concerten weer goed gebruikt worden.

Onze Plaatselijke Commissie in Britsum organiseerde op zaterdag 25 mei een open middag voor orgelliefhebbers. Er was gelegenheid voor maximaal zes personen om het orgel te bespelen.

DE KERK VAN DEDGUM STRAALT WEER

De kerk van Dedgum is in het afgelopen jaar compleet gerestaureerd. De Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft er voor ongeveer acht ton in geïnvesteerd. Het resultaat is een prachtige kerkzaal, met dorpshuis-functie, Bêd & Brochje én een uitkijkpunt vanaf de toren. Een bijzonder staaltje herbesteding. Op vrijdag 24 mei was de officiële heropening. Op zaterdag 25 mei was er van 10.00 tot 16.00 uur een Open Dag voor alle belangstellenden.

De kerk is in 1889 herbouwd. Dit was nodig, omdat de middeleeuwse kerk die door de huidige kerk is vervangen in zeer slechte staat verkeerde, ondanks het feit dat zij tien jaar eerder nog was gerestaureerd. Er kwam geld vrij en het was de bedoeling om een nieuwe impuls te geven aan het geloofsleven van de kleine kerkgemeenschap. Er is toen niet veel van de middeleeuwse kerk bewaard gebleven. De meeste bouwfragmenten zijn verloren gegaan, slechts het poortje van Aylva is overgebracht naar het Fries Museum te Leeuwarden.

De Stichting Alde Fryske Tsjerken nam de kerk van Dedgum in 2014 over. Het gebouw was destijds wederom in bijzonder slechte staat en werd wel ‘de laatste kerkelijke ruïne van Fryslân’ genoemd. Meteen werd er begonnen met het maken van plannen, in nauw overleg met het dorp. De grote vraag was: waar zou het dorp behoefte aan hebben?

Die vraag werd neergelegd bij Dorpsbelang. Het antwoord was duidelijk: er was geen vergaderlocatie in het dorp en de kerk zou daarvoor geschikt zijn. Deze zou multifunctioneel gebruikt kunnen worden, zoals voor bijvoorbeeld dorpsfeesten, verjaardagpartijen, oud- en nieuw en de nieuwjaarsborrel.

Daarnaast zou de kerk kunnen dienen als slaappleaats. Met een landschap zoals dat van de omgeving van Dedgum, zou het ook leuk zijn als er vanuit de toren over het Friese landschap heen gekeken kon worden. Bij

Randolph Algera vertelt vol passie over het restaureren van de wandborden in Hegebeintum. Foto Gerko Last

helder weer is daarvandaan zelfs het IJsselmeer te zien.

Onder leiding van Architectenbureau Kijlstra Brouwer werd een restauratie- en herbestemmingsplan ontwikkeld, opnieuw in nauw overleg met het dorp en met Doarpswurk Fryslân. Waarnemend directeur Last:

“Daarna ging de fondsenwerving van start. De provincie Fryslân en de gemeente Súdwest-Fryslân waren enthousiast en betaalden mee, evenals een aantal fondsen en donateurs van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Binnen afzienbare tijd was het geld beschikbaar, mede dankzij de grote inzet tijdens de fondsenwerving van inwoners van Dedgum.” Ook heeft de Stichting hulp gekregen van Doarpswurk.

Op donderdag 21 juni 2018 is het werk officieel van start gegaan. Op die dag onthulden voorzitter Jan Balkema van de Plaatselijke Commissie in Dedgum en voorzitter Jan Kersbergen van de Stichting Alde Fryske Tsjerken het bouwbord.

Het gehele exterieur en interieur werd gerestaureerd. Daarvoor stond de kerk maandenlang in de steigers. Zoveel mogelijk oude materialen werden hergebruikt. Bijzonder aan de herbestemming is dat de kerkzaal 1,5 meter korter is gemaakt. Daarmee werd ruimte gemaakt voor een grotere hal, die tegelijkertijd als vergaderlocatie kan worden gebruikt. Om die muur te verplaatsen

moest ook het hele orgel 1,5 meter opschuiven: een ingreep die zonder problemen werd uitgevoerd.

In de toren werd een Bêd & Brochje gerealiseerd. Daarvoor was het ook nodig om een toilet te plaatsen. Hiervoor werd buiten de kerk een ‘baarhokje’ gereconstrueerd, waarin nu een toilet zit: een bijzondere knip-oog naar het baarhokje dat er ooit stond.

Nu ook de bijzondere loden raampartijen zijn gerestaureerd en het schilderwerk klaar is, staat de kerk van Dedgum er weer prachtig bij. En het mooiste is: de kerk kan daadwerkelijk worden gebruikt. Niet alleen voor de eredienst, maar ook voor activiteiten van het dorp én als uitkijkpunt voor het Friese landschap. En zo wordt de kerk weer écht van het hele dorp.

RESTAURATIE WANDBORDEN HEGEBEINTUM

In de kerk van Hegebeintum is schildersbedrijf Art-Decor Randolph Algera klaar met de restauratie van de zestien rouwborden. Een bijzondere klus, die met veel precisie is uitgevoerd. De borden zien er weer prachtig uit.

Op 4 april gaf Randolph Algera aan een groep geïnteresseerden, onder wie veel donateurs van onze Stichting, tekst en uitleg over de manier waarop hij aan het werk is gegaan met de rouwborden. Uitgangspunt is dat de borden zoveel mogelijk in hun originele kleuren worden hersteld. Dit is niet bij alle borden consequent toegepast, omdat er in sommige gevallen voor is gekozen om recht te doen aan de geschiedenis van het rouwbord, ook al kloppen de kleuren niet helemaal. Hierover is uitvoerig overleg geweest met een klankbordgroep en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

De aanwezige donateurs toonden zich bijzonder onder de indruk van de geslaagde restauratie en van de liefde en toewijding waarmee dit werk is uitgevoerd.

ADELLIJKE GRAFBEELDEN HOLWERD ONTHULD

Vrijdagmiddag 29 maart was het dan eindelijk zover: de onthulling van de twee adellijke grafbeelden in de kerk van Holwerd. Al vele tientallen jaren was het de grote wens van de kerkrentmeesters de beelden terug te laten keren naar hun oorspronkelijke plaats. Na een oproep van wijlen Sytze ten Hoeve kwam het in een stroomversnelling waarbij het Fries Museum uiteindelijk de beelden in bruikleen heeft gegeven.

In 2017 volgde de gelukkige ontdekking van de namen van de twee afgebeelde personen. Het gaat hier namelijk om kolonel Hessel Meckema van Aylva (1608-1660) en zijn Oostenrijkse vrouw Elisabeth von Althann (1597-1663). De beelden zijn afkomstig van een veel groter grafmonument die op deze plaats heeft gestaan, maar die omstreeks 1795 uit de kerk zal zijn verwijderd. Hierna leden de twee beelden een zwerfend bestaan in de omgeving, voordat ze in het depot van het Fries Museum terecht kwamen.

Na het openingswoord van voorzitter Alde Fryske Tsjerken Jan Kersbergen, hield professor dr. Yme Kuiper een interessante lezing over Hessel, zijn militaire

Voorzitter Jan Kersbergen van de Stichting Alde Fryske Tsjerken en directeur Kris Callens van het Fries Museum onthullen gezamenlijk de adellijke grafbeelden. Foto Jan de Boer

carrière en de zandstenen beelden. Hij liet via een powerpointpresentatie zien dat dit monument met knielende figuren voor Friese begrippen uitzonderlijk was, maar prima paste in een traditie in Nederland. Vervolgens kreeg directeur Kris Callens van het Fries Museum het woord, waarna hij gezamenlijk met Jan Kersbergen de beelden onthulde.

De aanwezigen konden hierna nog even napraten onder het genot van een consumptie, wat weer goed verzorgd was door de lokale beheerscommissie.

Tekst: André Burwalda

VOORUITBLIK JUBILEUM 2020

Er wordt op kantoor hard gewerkt aan de voorbereidingen voor het Jubileum in 2020. Dan bestaat onze Stichting 50 jaar. We stellen een breed en toegankelijk programma samen, waardoor we het feest met een groot aantal mensen door de hele provincie hopen te vieren. Onderdelen van het Jubileumjaar zijn: een bijzondere expositie in het Fries Museum, een documentaireserie van FryslânDok over onze Stichting en de Friese kerken, een symposium in de Grote Kerk in Leeuwarden, een verhalenwedstrijd, speciale jubileumactiviteiten van onze Plaatselijke Commissies, een speciale pelgrimage-tocht langs kerken, de uitgave van het boek 'Levende Stenen' en een speciale uitgave van ons magazine. Als afsluiting houden we een mooi feest voor onze donateurs en vrijwilligers. We hebben er nu al zin in!

DIGITALE NIEUWSBRIEF

De Stichting heeft het afgelopen jaar verschillende digitale nieuwsbrieven verstuurd om donateurs en belangstellenden tussentijds te informeren over actualiteiten en ontwikkelingen. Aanmelden voor de nieuwsbrief kan heel gemakkelijk via de website: www.aldefrysketsjerken.nl / actueel / aanmelden digitale nieuwsbrief. Daar vindt u ook de tot nu toe verschenen nieuwsbrieven terug.

VOORJAARSEXCURSIE GOED VERLOPEN

De excursiecommissie van Alde Fryske Tsjerken organiseerde zaterdag 16 maart een voorjaarsexcursie langs een drietal kerken in de nieuwe gemeente Noardeast-Fryslân. De kerken van Nes, Metslawier en Ternaard konden op veel bezoekende donateurs en overige belangstellenden rekenen.

In de zestiende-eeuwse, laatgotische Grutte Tsjerke van Ternaard gaf Liuwe van der Meer verschillende interessante vertellingen over het grotendeels uit kloostermoppen opgetrokken kerkgebouw. Het gebouw heeft een eenbeukig schip met een vijfzijdige koorsluiting. De steunberen zijn in 1792 vernieuwd.

De in 2000 weer blootgelegde zerkenvloer toont fraaie zestiende- en zeventiende-eeuwse zerken. In de zeventiende eeuw schonk Douwe II van Aylva de toenmalige Nederlands Hervormde gemeente een orgel, door Bader gebouwd, dat in 1864 vervangen werd door een orgel van de firma Van Dam. De hoofdwerkkast met zijn unieke houtsnijwerk en geflankeerd door 32 houtenwapenborden is wel behouden.

De preekstoel en de herenbank voor de familie Aylva, die eigenaar was van de Aylva State en de Herwey State, dateren uit de zeventiende eeuw. De in neoclassicistische stijl gebouwde toren heeft de oude zadeldactoren in 1871 vervangen.

Veel mensen kwamen met vragen over de typen bouwstijlen en gebruikte materialen. Zo is het op de dag van vandaag de vraag waarom de kerk van Ternaard zo'n groot Baderorgel bezit. Het antwoord hierop is en blijft een vraag! Er is hierover geen documentatie te vinden. Maar dat het een mooi orgel is werd door de bezoekers zeer gewaardeerd. Verder is het kerkgebouw en interieur goed bewaard en origineel gebleven. 'Je kan er bij wijze van spreken zo een film uit de tijd van Rembrandt in opnemen', aldus Liuwe van der Meer.

Verslag en foto: Bote Sape Schoorstra

De voorjaarsexcursie in de
Grutte Tsjerke van Ternaard.
Foto Bote Sape Schoorstra

EEN BIJZONDER NALATENSCHAP

Op donderdag 9 mei was er een speciale bijeenkomst op het kantoor van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Wij ontvingen het echtpaar De Boer uit Workum. Meneer De Boer was executeur-testamentair van mevrouw J.F.J. de Boer-Van der Kemp, weduwe van Hendrik de Boer. Het echtpaar De Boer had in het testament laten vastleggen dat een deel van hun vermogen nagelaten zou worden aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Mevrouw De Boer overleed april 2018; haar man een jaar eerder. De executeur-testamentair én onze Stichting vinden het gebaar van het echtpaar De Boer zo bijzonder, dat we hiervoor graag met elkaar over van gedachten wilden wisselen. Tijdens een mooi gesprek overhandigde dhr. De Boer een symbolische cheque aan Gerko Last, waarnemend directeur van onze Stichting. Het geld zal worden besteed aan de instandhouding van onze kerken.

Het nalatenschap wordt door het echtpaar De Boer symbolisch overhandigd aan Gerko Last. Foto Rommie van der Heide

In samenwerking

TSJERKEPAAD 2019: KERK EN KUNST

Dit jaar hebben onze beide Stichtingen gekozen voor het thema 'Kerk en kunst'. Dat kan op allerlei manieren worden ingevuld. In de eerste plaats door te laten zien wat er al is. Als je in een kerk komt, kun je stil worden van de zorgvuldigheid die aan de dag is gelegd bij het maken van een preekstoel, een orgel, of een glas-in-loodraam. Kerkgebouwen zijn toonbeelden van scheppingskunst. Daarin is ook ruimte voor andere kunst. Iedere plaats herbergt kunstenaars die kunnen worden uitgenodigd om hun werken te laten zien. Bij de presentatie daarvan gaat het erom dat het kerkinterieur zoveel mogelijk wordt gerespecteerd. De Stichting Keunstwurk (058-234 34 34) geeft hiervoor waardevolle adviezen. Deze zijn ook terug te vinden op de website: www.tsjerkepaad.nl

Wij nodigen iedereen uit voor ons gezamenlijk programma op zaterdag 13 juli in de geheel vernieuwde kerk van Dedgum. De kerk is vanaf 13.30 uur open. Om 15.00 uur begint het programma met bijdragen van Bert Looper (directeur van Tresoar) over 'kerk en kunst' en Jannie Brandsma (muziek en zang). Gerko Last zal vertellen over de restauratie en vernieuwing van het kerkgebouw. De toegang is gratis. Van harte welkom.

Ds. Gerrit Groeneveld, voorzitter (www.tsjerkepaad.nl)

FOLK & TSJERKE: JUBILEUM!

Op 11 oktober 1969 vond er in de 'Groene Weide' te Leeuwarden een bijzondere vergadering plaats.

Op die dag werd daar, als opvolger van de vereniging 'Frisia Catholica', de 'Friese Kerkhistorische Vereniging 'Folk&Tsjerke' in het leven geroepen. Een en ander vond dus exact 50 jaar geleden plaats. Het huidige bestuur van kortweg 'Folk&Tsjerke' heeft om die reden gemeend op zaterdag 12 oktober 2019 een feestelijke vergadering te

Tapijten yn tsjerke

André Looijenga

Foar wa't ynteresse hat yn tsjerklik erfgoed, is Roemenië in prachtlân. Benammen yn Transilvanië fine jo alle kristlike streamings en smaken neist elkoar: goatysk, barok, houten kapeltsjes en betonnen koepeltsjerken as út in katalogus.

Mei in nachttrein út Wenen, en dan noch in heale dei by stille doarpen mei sulveren toerspitsen en koepels lâns, ried ik foarige simmer op de stêd Brasov ta. In stêd fan it formaat Grins oan de foet fan de Karpaten, yn it hert fan Roemenië.

Brasov is in miks fan ynfloeden. De âlde stêd binnen de muorren hie yn Tsjechië lizze kind, de rêstige ortodokse wyk Schei yn de Frânske Alpen, en de ienris moderne stasjonsbuert oeral tusken Ljubljana en Pyongyang.

It bysûnderst is de Strada Lunga, de Langgasse. Tusken suterige flats en beboske heuvels yn leit de eardere foarstêd fan de Dútske minderheid: de Sächsische boeren en ambachtslju. De stêd giet oer yn in lintdoarp. Hast alle huzen binne eins noch de tradisjonele pleatskes, mei wolfskappen as op de Nederlânske sângrûn, mar oanpast oan strangere winters en hitere simmers.

De Saksen stamme ôf fan West-Europeeske kolonisten út de 13e iuw. Oan de ein fan de Langgasse stiet it sintrum fan de Saksyske delsetting: Sankt Bartholomä, in grutte ier-goatyske krústsjerke mei fiif roasfinsters oan it koar.

Efter de tsjerkhôfsmuorre lies ik Dútske, Hongaarske en Roemeenske nammen op de grêfstiennen. De koster spruts my yn it Dútsk oan oft ik binnendoar sjen woe. Yn dizze lutherske tsjerke wurdt yn dy taal noch alle sneinen preek en songen.

Sinneljocht foel oer it grize pleisterwurk. Oargel, hearebanken, preekstoel, altaar binne protestants fertroud. De Dútske mienskip bleau troch de iuwen yn kontakt mei it noarden. Tsjin 'e muorren in kolleksje tegelkachels, om it winterdeis waarm te hâlden.

In noch waarmer elemint binne de tapijten dy't oan de kreaake hingje en yn it koar lizze. Turkske kelims, hûnderten jierren âld. Hanlers brochten se út it Ottomaanske Ryk oer de Karpaten, om de Sankt Bartholomä en oare húskeamers oan te klaaien. Mei har abstrakte tekeningen yn feal read, hjerstgjel en nachtblau fiele de kleden tagelyk nei thús en nei de oriënt.

André Looijenga is o.a. classicus, onderzoeker en blogger (<http://deibloch.wordpress.com>)

Een vertaling van deze tekst vindt u op www.aldefryskestersjerken.nl

moeten uitschrijven. Tijdens deze samenkomst zal het heuglijk jubileum gevierd worden met onder andere toespraken, muziek en een gezamenlijke maaltijd. Zo zal de huidige voorzitter ds. Yvonne Slik van Balk kort ingaan op de ontstaansgeschiedenis fan 'Folk&Tsjerke', is PKN-classisvoorzitter ds. Wim Beekman uit Koudum gevraagd zijn licht te laten schijnen over het thema 'Folk en Tsjerke, Tsjerke en Folk' en neemt lid Hindrik van der Meer ons mee op een muzikale reis. Belangstellenden zijn op de twaalfde oktober van harte welkom om dit jubileum mee te vieren. Vanaf 14.00 uur staat een van de zalen van de 'Kurioskerk' te Leeuwarden ons daarvoor ter beschikking.

Namens het bestuur van de Friese Kerkhistorische Vereniging 'Folk&Tsjerke', ds. Tsjje T. Osinga (secr.), Franeker

Van de excursiecommissie

NAJAARSEXCURSIE OP 5 OKTOBER 2019

Op zaterdag 5 oktober organiseert de excursiecommissie een excursie langs drie kerken in Harlingen, Schalsum en Franeker. Kerken met een rijke en interessante geschiedenis op prachtige locaties. De lezing en de rondleiding in de kerken worden verzorgd door de excursiecommissie. Wie met de bus langs de drie kerken wil reizen, wordt een dagarrangement aangeboden. U bent van harte welkom.

HARLINGEN

De oorspronkelijke, in romaanse stijl gebouwde, St. Michaëlskerk is op de toren na in de 18e eeuw vervangen door de huidige kruiskerk, genaamd 'Domkerk van Almenum'. De hoge toren was voor de zeelui een baken in zee. De kleine gele bakstenen in de Lodewijk XVI-vormen geven het uiterlijk van de kerk een fraai aanzien. In de kruisarmen zijn toegangen gemaakt met een natuurstenen omlijsting. De statige en voorname dorische pilasters dragen het gewelf op overtuigende wijze. Boven de kraak bevindt zich in de westelijke kruisarm nog een kraak, de zogenaamde weeshuiskraak. Het prachtige orgel, gebouwd door A. A. Hinsch, werd in de kerkdienst op 30 april 1776 ingewijd met gezongen en gespeelde kerkgezangen die speciaal daarvoor zijn geschreven.

SCHALSUM

De Nicoalaaskerk in Schalsum is eigendom van de Stichting Alde Fryske Tsjerken en ligt aan het Jabikspaad. Het exterieur van de kerk doet op het eerste gezicht niet vermoeden dat deze uit het midden van de 13e eeuw stamt. Het muurwerk aan de zuid- en oostkant met zijn romaanse bakstenen verraadt zijn oude historie.

Het interieur is vooral vanwege de zachtrose en gele kleurstelling bijzonder en verrast veel bezoekers. De uit 1711 daterende eikenhouten preekstoel die rijk versierd

is met snijwerk is een interessante blikvanger. In het gangpad zien we een grafzerk van rode zandsteen uit 1486. Het orgel dateert uit de 19e eeuw en is door de firma L. van Dam en Zn. gebouwd.

FRANEKER

De Martinikerk uit de 15e eeuw doet vermoeden dat het een basiliek is. De kerk heeft de vorm van een driebeukige pseudo-basiliek; dat betekent dat in het muurtje op de pilaren, die het middenschip omringen, geen ramen zijn gemaakt. De zijbeuken zetten zich voort in een kooromgang, een vrij uitzonderlijk iets voor een pseudobasiliek en in Friesland uniek.

Tussen de pilaren bevindt zich in de kooromgang een fraai bakstenen gotisch hekwerk met daarachter aan de zuidzijde in het koor voorreformatorische onderdelen van de kerkinrichting: koorbanken. Zeer noemenswaardig zijn het klankbord boven de preekstoel, de gotische briefpanelen in een van de kerkbanken, de schilderijen op de kolommen en de vele grafzerken. Bovendien speuren we naar historische invloeden van de voormalige Universiteit van Franeker die op 29 juli 1585 in deze kerk plechtig werd geopend. Ook in de Martinikerk staat een fraai orgel van de firma Van Dam en Zn.

PRAKTISCHE INFORMATIE

Openingstijden:

De kerken zijn gratis toegankelijk tussen 11.30 en 17.00 uur.

Rondleidingen, lezingen en concert:

Er zijn in de drie kerken doorlopend rondleidingen en lezingen over het kerkgebouw.

Lezingen vinden in ieder geval plaats op de volgende tijden: 11.45 u., 13.45 u. en 15.00 u.

De excursie wordt rond 16.00 uur in de Martinikerk te Franeker afgesloten met een hapje en een drankje.

Brochure:

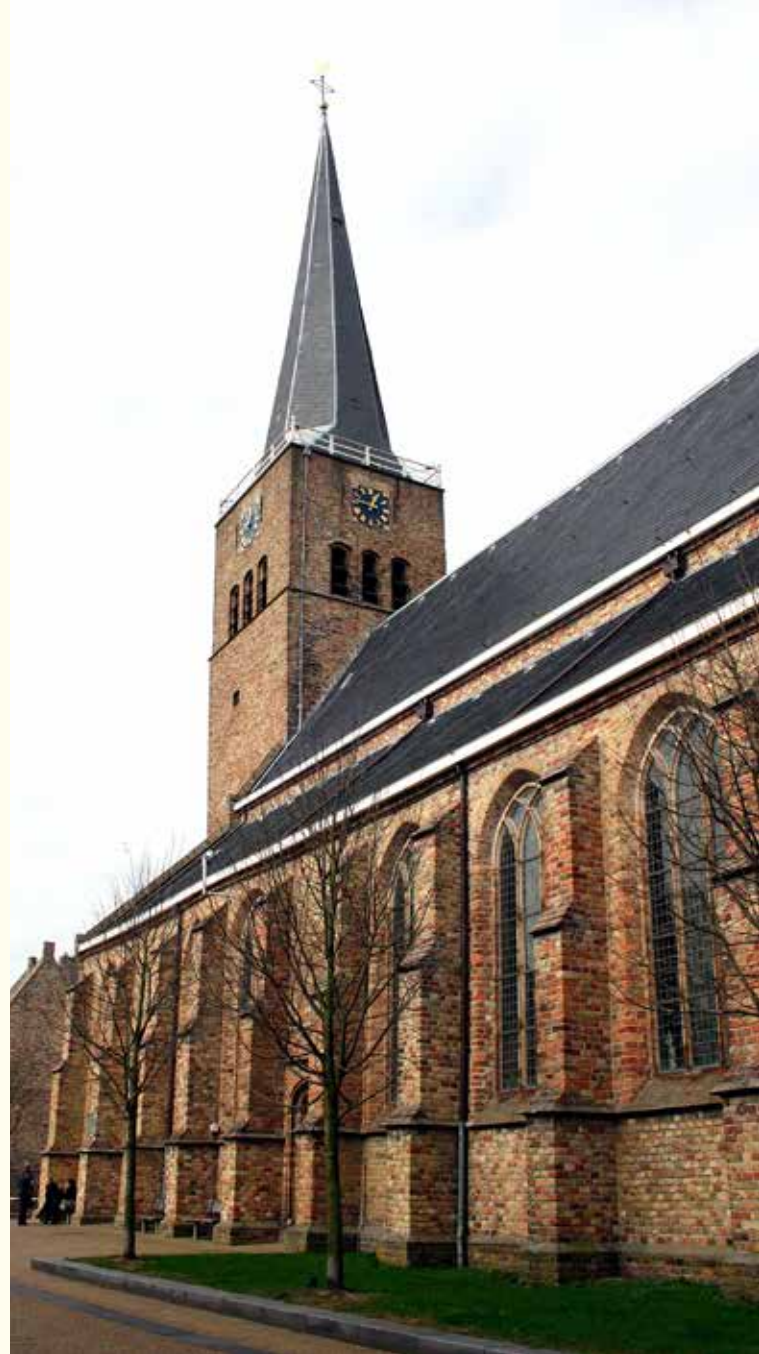
Er is een brochure met beschrijvingen van de drie kerken verkrijgbaar. Deze kunt u tot 28 september bestellen door overmaking van € 3,- op NL92 INGB 0003 690 669 t.n.v. Excursiecommissie Alde Fryske Tsjerken te Leeuwarden o.v.v. 'brochure najaarsexcursie 2019' en uw naam en adres. De brochure kunt u dan op 5 oktober in een van de kerken afhalen.

(In de kerken is een beperkt aantal brochures tegen betaling verkrijgbaar. Op=Op)

Op de website van de Stichting kunt u de brochure ook downloaden.

Vervoer:

De excursiebus vertrekt om 11.00 uur van het busstation Leeuwarden (bij het spoorwegstation) en komt daar rond 17.00 uur weer terug. Voor de busdeelnemers kost het dagarrangement € 50,- (inclusief brochure

De Martinikerk te Franeker

kerkbeschrijvingen, lunch in Harlingen, koffie/thee, hapje en drankje). Inschrijving bij ontvangst van genoemd bedrag op NL92 INGB 0003 690 669 t.n.v. Excursiecommissie Alde Fryske Tsjerken te Leeuwarden o.v.v. 'arrangement najaarsexcursie 2019) en het aantal personen. U ontvangt van ons geen bevestiging. De brochure wordt in de bus verstrekt. Via de website van de Stichting kunt u eventueel de tekst ook downloaden. Zie bovenvermelde gegevens.

Adressen van de kerken:

Harlingen: Grote Kerk, Kerkpad 3
Schalsum: Nicolaaskerk, Kerkstraat 4
Franeker: Martinikerk, Breedeplaats 2

Contactpersoon tijdens deze excursie is Piet Wouda (voorzitter excursiecommissie, mobiel bereikbaar via 06 31219278)

Piet Wouda: “De tsjerke is in gebou fan stien, mar de minsken brûke it. Dêr wêr it ferhaal my ferwûnderje kin, dêr wurdt in tsjerke moai.”
Foto Jan de Boer

Man van de verhalen

JAAP VAN DER BOON

Op dezelfde avond van de dramatische brand in de Notre Dame van Parijs vergadert de excursiecommissie van de Alde Fryske Tsjerken. “Wy wiene wol even belutsen by dy ramp”, vertelt voorzitter Piet Wouda van deze commissie. De in Drachten wonende Wouda (75) maakt sinds 2006 deel uit van deze club en is vanaf 2010 de voorzitter.

Wouda bekent dat hij vroeger niet zo lette op het monumentale van oude kerken. Hij groeide op als gereformeerde jongen in Ee. In zijn volwassen leven was hij werkzaam in het onderwijs en leidde verschillende koren. Toen hij actief werd in de excursiecommissie gingen hem pas werkelijk de ogen open voor de schoonheid van de kerkarchitectuur en het interieur van de bedehuizen. In zijn jeugd speelde hij eens trompet in de middeleeuwse kerk van Oostrum. Pas toen hij er tijdens een bezoek van de Alde Fryske Tsjerken kwam, kreeg hij oog voor bijvoorbeeld de tekening van de drie torens in deze kerk.

Als voormalig docent vertelt Wouda graag een verhaal in een kerk, en probeert ook iets muzikaals in te brengen tijdens een excursie. Zijn mening is: “De tsjerke is in gebou fan stien, mar de minsken brûke it. Dêr wêr it ferhaal my ferwûnderje kin, dêr wurdt in tsjerke moai.” Dat had hij onder andere in de oude kerk van Spannum, waar een grafsteen van Sybrant Roorda ligt. Deze edelman was aanwezig op de Rijksdag van Worms, waar de grote hervormer Maarten Luther zich verdedigde tegenover

keizer Karel V. “Dat is dochs skitterjend”, aldus een enthousiaste Wouda.

Bij een excursie naar de kerk van Warstiens zong een projectkoor een lied over deze kerk, waarbij Wouda de tekst van een gedicht van de vader van de Friese schrijver Paulus Akkerman op muziek zette. In de rooms-katholieke kerk van Blauwhuis liet de Drachtster onder andere het Ave Maria zingen en in de kerk van Metslawier vertelde hij het verhaal van de ‘bezetene Anna’. Het verhaal is bekend geworden door de uit Metslawier afkomstige predikant Balthasar Bekker, die het bijgeloof bestreed in de 17e eeuw.

Tijdens de laatste vergadering kwam ook de educatie ter sprake. De excursiecommissie broedt op de mogelijkheid een excursie voor kinderen van basisscholen te organiseren, waarbij zij bijvoorbeeld een puzzeltocht kunnen maken door een kerk.

In het najaar – op zaterdag 5 oktober – gaat de excursie van de Alde Fryske Tsjerken naar Franeker, Harlingen en waarschijnlijk Schalsum. Piet Wouda kijkt al uit naar het jubileumjaar 2020, wanneer de stichting een halve eeuw bestaat. Hij verklapt dat de commissie dan een excursie met een schip als vervoermiddel tussen Joure en Sneek wil organiseren. En de tweede excursie gaat over de landsgrenzen: een dag naar het aan de provincie Groningen grenzende Ost-Friesland.

WILLEM HANSMa

Parvuli Gryphy

Een bijzondere kinderzerk in de Doelhofstjerke van Aldeboarn

Foto's Willem Hansma, tenzij anders vermeld

zijn. Bij de naakte figuren zou het volgens haar om volwassenen kunnen gaan.²

In dit artikel zullen we allereerst de identiteit onderzoeken van degenen voor wie het zerkje ooit bestemd was. Vervolgens bespreken we de historische achtergrond van de opdrachtgever. Daarna verdiepen we ons in de iconografie. We besluiten met een suggestie voor de betekenis van het onderschrift op de zerk.

IDENTITEIT

Om vast te stellen voor wie de zerk bedoeld is, kijken we naar de teksten die op de steen zijn aangebracht. Het zijn er drie: op een banderol in de voorstelling, direct onder de afbeelding en onderaan de zerk. De tekst onder de voorstelling bevat twee woorden: *Parvuli Gryphy*. Het eerste woord komt ook op de banderol voor: *parvulus*. Het zijn respectievelijk de eerste en vierde naamval meervoud van het Latijnse *parvulus*, 'kind'.

Het zal de term *Gryphy* zijn, die de onderzoekers voor een raadsel heeft gesteld. Men zal het niet als naam herkend hebben, maar als zelfstandig naamwoord

Onder het orgel van de Doelhofstjerke van Aldeboarn bevindt zich een in de muur gemetselde grafsteen. De relatief kleine zerk heeft een lengte van negentig en een breedte van zeventig centimeter en is voorzien van een bijzondere voorstelling. Het unieke karakter ervan en de ongebruikelijke teksten hebben ervoor gezorgd dat identificatie in het verleden moeilijk is gebleken.

De site van Memoria Medieval Online (MEMO)¹, een inventarisatie van onder andere grafzerken van vóór 1580, spreekt over een *fragment* van een grafsteen van een onbekend persoon. En in haar artikel over voorbeelden van afbeeldingen op renaissancezerken gaat Elleke Makkes van der Deijl-Stam ook van het gegeven uit dat de steen niet meer zijn oorspronkelijke formaat heeft. De naam van de overledene zou daardoor onbekend

Detail grafsteen met tekst Parvuli Gryphy

hebben opgevat. Het dichtst in de buurt komt dan het Latijnse woord *gryps*, meervoud *gryphes*, ‘griffioen’, maar dat maakt de zaak er niet duidelijker op. We hebben hier dan ook niet met een object te maken, maar met de verlatijnsing van een naam: Grijp. Andries Grijp was grietman van Utingeradeel van waarschijnlijk 1548 tot 1575.³ Het zijn dus zijn (naamloze) kinderen die onder het zerkje begraven moeten zijn geweest.

In relatie hiermee vermelden we meteen dat de zerk naar onze mening gewoon zijn oorspronkelijke grootte heeft: het is een kinderzerk en er zijn in de loop der jaren geen stukken afgezaagd. Uit het feit dat zij veronderstelt dat het bij de naakte figuren ook om volwassenen zou kunnen gaan en dat zij aangeeft dat de naam van de overledenen ontbreekt, kunnen we opmaken dat Makkes van der Deijl de zerk in elk geval niet als kinderzerk herkend heeft. Vandaar dat zij vermoedt dat er delen zijn afgezaagd.

Onder op de zerk staat nog een regel tekst. We lezen het jaartal 1564,⁴ midden in de ambtsperiode van Grijp. Op de letters daarachter, een I, een Z en een M, komen we aan het eind van dit artikel terug.

DE OPDRACHTGEVERS

Oprichters voor de steen waren ongetwijfeld de ouders van de overleden kinderen: grietman Andries Grijp en zijn echtgenote Frouk van Foppinga.⁵

Uit de literatuur weten we dat Grijp een bijzonder persoon geweest moet zijn. Suffridus Petrus schrijft dat ‘Andreas Gryphius’ zijn militaire carrière begon in het leger van keizer Karel V, waarmee hij – waarschijnlijk in 1541 – een veldtocht naar Algiers maakte. Op grond van zijn verdiensten verwierf hij in 1550 het ambt van grietman over Utingeradeel, misschien zelfs twee jaar eerder. Suffridus Petrus geeft als sterfjaar 1574, maar uit de overgeleverde tekst van Grijps grafzerk weten we dat zijn sterfdatum 17 januari 1583 geweest is.⁶ Op de steen wordt hij Andres Griph genoemd, een van de verschillende manieren waarop zijn naam in het verleden gespeld is.

Het beeld dat van Grijp is overgeleverd, is niet bepaald positief. Als vurig verdediger van het rooms-katholieke geloof was hij Spaansgezind en liet hij in 1573 de doopsgezinde Reitse Aysesz uit Beetsterzwaag gevangennemen en naar Leeuwarden brengen. Daar werd deze als ketter veroordeeld tot de verdrinkingsdood. Het vonnis werd ook uitgevoerd. Reitse liet een vrouw en een zoontje achter.⁷

Uit wraak werd in 1574 door de geuzen Grijps huis verwoest en werd hij zelf naar Holland gebracht, waar hij zoveel losgeld moest betalen, dat hij met zijn gezin tot complete armoede verviel.⁸

Overigens vermeldt de overlevering dat Andries Grijp achteraf veel wroeging van zijn doortastende optreden gehad zou hebben. Hij realiseerde zich dat hij door zijn ingrijpen geen haar beter was dan Pilatus.⁹

Detail grafsteen met manspersoon

Detail grafsteen met banderol

DE AFBEELDING

De voorstelling op de zerk is opgebouwd uit drie elementen. Linksboven zien we een banderol met een tekst. Rechtsboven staat de afbeelding van een manspersoon met in zijn linkerhand een bolvormig voorwerp. Op de onderste helft staan zeven naakte figuurtjes in twee groepen tegenover elkaar: links een groepje van vier met kort haar, rechts drie personen van wie de buitenste twee lang haar hebben.

Wanneer we kijken naar de tekst onder de voorstelling, Parvuli Gryphy, is het duidelijk dat de zeven naakte figuurtjes kinderen zijn. Dat wordt bevestigd door de tekst in de banderol: *Sinite parvulos ad me venire*. Dit is de Latijnse vertaling van Mattheus 19, vers 14: *Laat de kinderen tot mij komen*. Aan het haar te zien staan links de jongens en rechts de meisjes.

De figuur rechtsboven zou dan Jezus voor moeten stellen, die volgens het bijbelverhaal zijn leerlingen aanspoort

Christus zegt de kinderen. Philips Galle naar Crispijn van den Broeck. Coll. Rijksmuseum

de kinderen niet op een afstand te houden maar bij hem te laten komen. Deze weergave van Jezus past echter niet in de iconografische traditie. Die laat Jezus zien, terwijl kinderen met hun moeders naar hem toe komen. Op de achtergrond zien we Jezus' leerlingen uitermate kritisch het schouwspel gadeslaan. We hebben als voorbeeld een prent opgenomen van Crispijn van den Broeck (1524-1590), die geheel in genoemde traditie past.

Andries Grijp wijkt dus heel bewust van een bestaande traditie af. Dat zal alles te maken hebben met de betekenis die hij zelf aan de scène gaf. Het gaat om zijn overleden kinderen. Die lijken zich niet om de figuur van Jezus te verzamelen, maar gaan naar de hemel waar ze verblijven in de nabijheid van God. Voor het feit dat God hier is afgebeeld, zijn vanuit de iconografisch traditie voldoende aanwijzingen.

Grijp maakt dus een bewuste keuze. Niet voor niets schrijft Van Sminia dat hij 'een man van letteren geweest (schijnt) te zijn', die 'verscheidene aantekeningen nagelaten (heeft) van droomen en gezigten, overstromingen, dure tijden enz.'¹⁰

We hebben gezocht in de zestiende-eeuwse en nog oudere prentkunst naar voorbeelden voor de afbeelding op de zerk. Die zijn er niet te vinden, vermoedelijk dus

doordat de scène geheel afwijkt van de traditie. Het is daarom waarschijnlijk de beeldhouwer geweest, die de compositie op aanwijzing van Grijp bepaald heeft. Als hij voorbeelden gebruikt heeft, hebben die hoogstens met details te maken en niet met het grote geheel.

Bekijken we in dit verband de kinderen, dan valt ons iets op. Alle kinderen lijken dezelfde houding te hebben: het rechterbeen min of meer gestrekt, het linker gebogen. De kinderen rechts vertonen dezelfde houding als de kinderen links, maar zijn in een tegenovergestelde positie weergegeven. Het is niet uit te sluiten dat de beeldhouwer één voorbeeld gebruikt heeft en dat in verschillende grootte en gespiegeld heeft toegepast. En dat brengt ons bij de titelpagina van de Biestkensbijbel uit 1560, uitgegeven vier jaren voor de vervaardiging van de zerk. Linksonder is een jongetje afgebeeld met een rokende pot in zijn arm, van wie de houding vrijwel overeenkomt met de kinderen op de zerk.

Voor de figuur van God de Vader is het niet gelukt om een exact voorbeeld te traceren. Maar iconografisch gezien beantwoordt de afbeelding geheel aan de wijze waarop God doorgaans afgebeeld werd: als een oude man in een priester- of pauselijk gewaad, soms zelfs met een tiara op zijn hoofd. Ook op de zerk menen we sporen van zo'n hoofddekseel te herkennen. Dit deel van de

Detail van de titelpagina van de Biestkensbijbel.

Detail uit de Vorstermanbijbel

steen zou trouwens heel goed tijdens de beeldenstorm beschadigd kunnen zijn. De globe in Gods hand is een verwijzing naar zijn heerschappij over de wereld. Tussen de bol en de kinderen eronder zweeft een wolk.

De beschadiging zorgt er overigens wel voor dat we niet uit kunnen sluiten dat toch Christus is weergegeven. In de iconografische traditie heeft hij als Salvator Mundi – redder van de wereld – ook een globe als attribuut. Bovendien speelt hij de hoofdrol in het verhaal waaruit de bijbeltekst afkomstig is. We menen echter zo duidelijk een weggehakt hoofddeksel te zien, dat we deze interpretatie niet waarschijnlijk achten.

We hebben ter illustratie twee voorbeelden van afbeeldingen van God opgenomen. Het zijn een prent van de schepping van Eva uit de Vorstermanbijbel (1528-31) en een fragment van een prent van Hans Holbein de Jongere, getiteld *De Aflaathandel*, gemaakt rond 1529. Op deze laatste prent ontbreekt de globe. Deze afbeelding doet

Holbein, detail uit *De Aflaathandel*

Detail met letters en cijfers

trouwens op haar beurt sterk denken aan de weergave van God door Michelangelo op het gewelf van de Sixtijnse kapel in Rome (1508-1512). Door de verspreiding van prenten was men daar ook in onze streken mee bekend.

DE LETTERS/CIJFERS

Daarmee zijn nog niet alle raadsels opgelost. Achter het jaartal 1564 staan immers nog de letters I. Z. M. Bovendien lijkt er nog iets achter te hebben gestaan wat de eeuwen niet heeft overleefd.

Als het inderdaad om letters gaat, bestaat de mogelijkheid dat het de initialen van de steenhouwer betreft. Het was halverwege de zestiende eeuw zeer gebruikelijk dat die zijn signatuur op de zerk achterliet, zij het vrijwel altijd bescheiden in de boven- of onderrand.

De I zou ook kunnen staan voor Inventor; in dat geval begint de voornaam van de beeldhouwer met een Z en zijn patroniem, met een M.

Wanneer we de letters (*sinite...*) op de banderol echter wat nader beschouwen, dan blijken deze qua vorm een sterke overeenkomst te vertonen met het schrift op de grafsteen van de familie Albada in het kerkje van Poppenwier. Deze is gesigneerd door BG – Benedictus Gerbrants – en draagt als jaartal 1558. Hard bewijs is het niet, maar wanneer onze zerk inderdaad uit dat atelier zou komen, kunnen we er dus vanuit gaan dat het bij het onderschrift geen initialen betreft. Bovendien zijn er tot op heden geen zerken met de steenhouwersinitialen (I.) Z. M. bekend.¹¹ En voornamen die met een Z beginnen, zijn in onze contreien ook een zeldzaamheid. Een afkorting van een Latijnse spreuk ligt evenmin voor de hand: het Latijn kent alleen een paar leenwoorden die met een Z beginnen.

Er is ook nog een andere mogelijkheid. De I is identiek aan de 1 van het jaartal 1564. Het kan dus ook om een cijfer gaan. In dat geval is het niet uitgesloten dat de Z erachter een 2 is. Zowel Claes Iansz. als zerkhouwer Dirck 'schrijven' op respectievelijk een zerk in Bears uit 1557 en een in Terkaple uit 1570 een 2 als een Z. Omdat ook tussen de cijfers van het jaartal 1564 punten staan, denken we dat het getal 12 is weergegeven, gevolgd door een op iets grotere afstand staande M. Is het een datum? 12 'May' misschien omdat er voor 'Maert'

wat weinig ruimte is? Een sterfdatum? Of verwijst een datering naar de voltooiing of de plaatsing van de steen? We zijn het nooit eerder tegengekomen, maar het lijkt ons zelfs niet onmogelijk dat het de sterfdatum van een meerling betreft, die bij of na de geboorte is overleden. Dat zou ook de term *parvuli* in plaats van eigennamen verklaren.

SLOT

Uit het bovenstaande is duidelijk geworden dat identificatie, datering en interpretatie van de afbeelding op de zerk van de Parvuli Gryphy in de Doelhoftsjerke van Aldeboarn eigenlijk geen probleem meer vormen. Anders is het met de betekenis van letters/cijfers in het onderschrift van de steen, waarbij het om de initialen van een steenhouwer of een datum kan gaan. Als het een exacte datum betreft – 12 mei misschien – is moeilijk vast te stellen waarnaar deze precies verwijst.

Willem Hansma is neerlandicus en theoloog. Hij is als docent Nederlands en kunstgeschiedenis werkzaam in het middelbaar beroepsonderwijs.

Noten

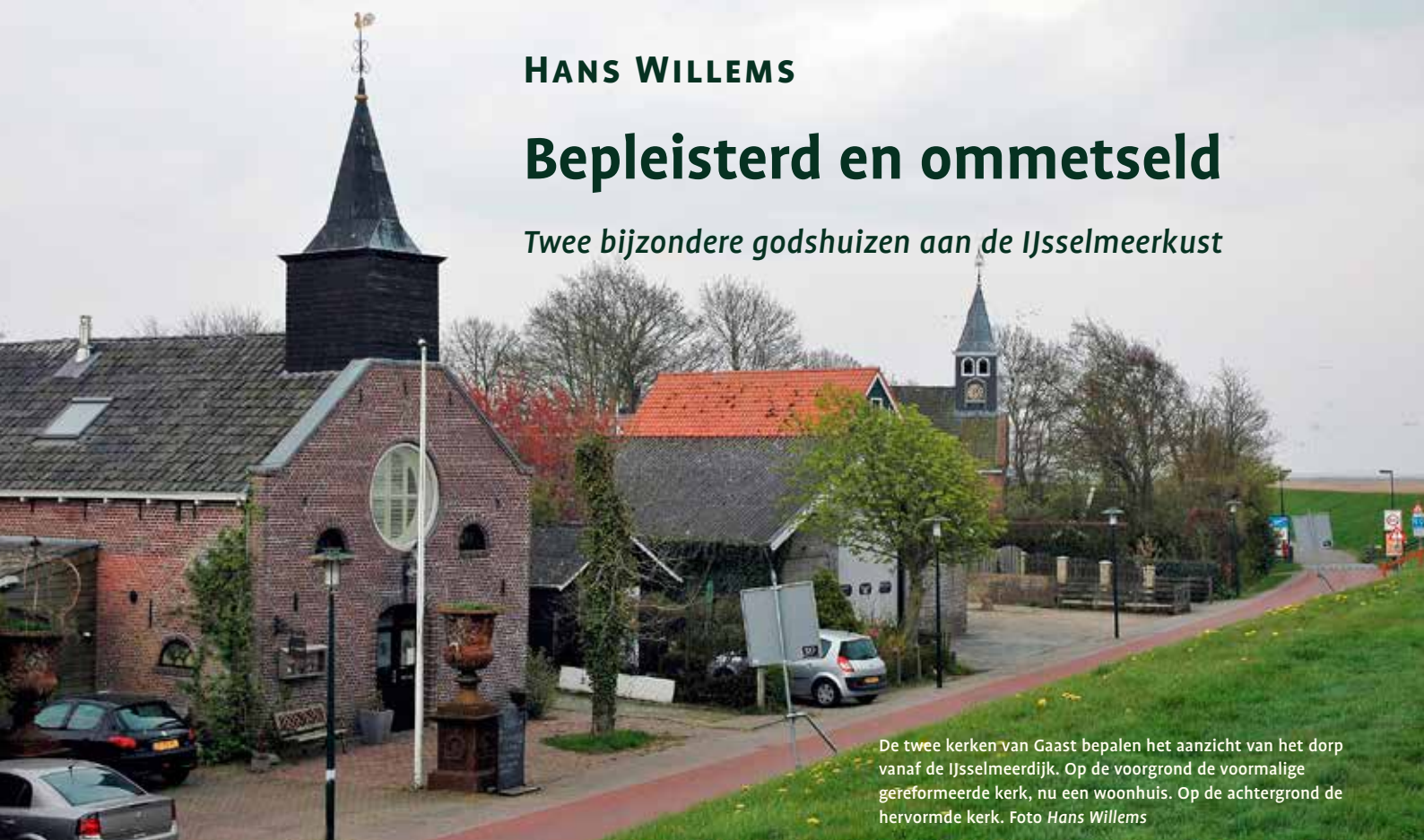
- 1 <https://memo.hum.uu.nl/>
- 2 Makkes van der Deijl-Stam, E., Beeld en voorbeeld, Beeldhouwwerk op Friese zerken in de 16^e en 17^e eeuw. In: *Keppelstok* 55 (1997), p. 113-114.
- 3 Grijps eigen grafsteen zou ook nog in de kerk moeten liggen, maar die is door een houten podium onbereikbaar.
- 4 In de beschrijving van MEMO staat dat de steen ergens tussen 1550 en 1575 gedateerd moet worden.
- 5 Baerdts van Sminia, mr. H., *Nieuwe naamlijst van grietmannen van de vroegste tijden af tot het jaar 1795, met eenige geschiedkundige aantekeningen*. Leeuwarden 1837, p. 328.
- 6 <http://www.walmar.nl/inscripties.asp>
- 7 Blaupot ten Cate, S., *Geschiedenis der doopsgezinden in Friesland*. Leeuwarden 1839, p. 81-82.
- 8 Andreæ, mr. A.J., *Nalezing op de Nieuwe Naamlijst van grietmannen van Jbr. Mr. H. Baerdts van Sminia*. Leeuwarden 1893, p.106.
- 9 Blaupot ten Cate 1839, p.82.
- 10 Van Sminia 1837, p. 328-329.
- 11 Vriendelijke mededeling van Trudi Brink, Kampen.

HANS WILLEMS

Bepleisterd en ommetseld

Twee bijzondere godshuizen aan de IJsselmeerkust

De twee kerken van Gaast bepalen het aanzicht van het dorp vanaf de IJsselmeerdijk. Op de voorgrond de voormalige gereformeerde kerk, nu een woonhuis. Op de achtergrond de hervormde kerk. Foto Hans Willems

Met zijn zachtgele kleur wijkt de kerk van Ferwoude nogal af van soortgenoten in het weidse, groene landschap van de Friese Zuidwesthoek. De eenvoudige zaalkerk met zijn houten geveltoren vormt samen met de vergelijkbare, maar niet zo kleurige kerk van Gaast het jongste bezit van de stichting Alde Fryske Tsjerken.

Dat de twee in november 2018 tegelijk werden overgedragen, is niet vreemd. Beide dorpen aan de IJsselmeerkust kenden vrijwel meteen na de overgang naar de Reformatie een gecombineerde gemeente met een gemeenschappelijke predikant. Door het tekort aan dominees kwam dat vaker voor, maar Gaast en Ferwoude hebben de combinatie altijd in stand gehouden. Toen Samen op Weg van hervormden en gereformeerden zich in de tweede helft van de vorige eeuw aandiende, behoorden de beide dorpen ook tot de voorhoede in Friesland.

Nog altijd wordt er door de 215 leden tellende Protestantse Gemeente afwisselend gekerkt in Gaast en Ferwoude. Daarnaast benut de plaatselijke combinatie beide gebouwen voor concerten, lezingen en andere publieksevenementen.

Financieel werd het de laatste jaren moeilijk voor de gemeente om twee kerkgebouwen in topvorm te houden.

Met zijn gele bepleistering is de kerk van Ferwoude een opvallende verschijning [↑]

De kerk van Gaast, met in de zuidgevel drie spitsboogvensters. Van de drizijdige koor-sluiting tellen twee zijden eenzelfde venster ^{->}
Foto's Jan de Boer

De kerk van Gaast op een tekening van Stellingwerf

Het inwonertal is fors teruggelopen en het aantal kerkleden daalt navenant. Kiezen tussen de twee godshuizen zou wreed zijn, gezien de eeuwenlange band tussen de dorpen. Vandaar de stap naar de stichting, die het mogelijk maakt beide kerken te blijven gebruiken. Gaast en Ferwoude zijn de vijftigste en eenenvijftigste kerk die de stichting Alde Fryske Tsjerken in eigendom kreeg.

Van het tweetal is 'It Beaken', zoals de kerk van Gaast wordt genoemd, de oudste. In zijn oorspronkelijke vorm dateert hij mogelijk uit de veertiende eeuw. In 1916 is het hele gebouw ommetseld met rode baksteen, nadat vijftig jaar eerder al een nieuw gewelf was aangebracht. Achter de eigentijdse, vroegtwentigste-eeuwse 'jas' gaat dus veel historie schuil.

In de zuidgevel bevinden zich een niet meer gebruikte groene houten deur die toegang geeft tot de voorkerk, en drie witte spitsboogvensters. De noordgevel heeft alleen een halfroond wit venster met houten raam. In zowel het linker als het rechter deel van de driezijdige koorsluiting zit ook een spitsboogvenster.

De eenvoudige zaalkerk draagt een houten gevel-toren met ingesnoerde spits. Op een prent van Jacob Stellingwerf uit 1723 had de kerk nog geen toren. Tegen de westelijke tuitgevel stond toen een klokkenstoeltje

Het interieur van de kerk van Gaast in 1959. Foto's Delamarre/RCE

met afdak. Zoals bij veel Friese kerken kent de toren als gevolg van Napoleontische wetgeving een burgerlijke eigenaar, aanvankelijk de gemeente, maar nu de stichting tot behoud van monumenten in de gemeente Súdwest-Fryslân, die ook het exemplaar in Ferwoude bezit. De Gaaster toren is in 2014 bouwkundig geïnspecteerd en vervolgens opgeknapt, waarbij houten onderdelen werden hersteld en de loodbekleding vervangen.

ROOFKLOK

In veel publicaties over Gaast staat te lezen dat de kerkklok in de toren dateert van 1718. In werkelijkheid is die oude klok echter op 2 maart 1943 door de Duitse bezetters geroofd, naar Meppel vervoerd en uiteindelijk omgesmolten voor de oorlogsindustrie. Hij is in elk geval nooit teruggevonden. Tragisch, want het was een fraai exemplaar van 460 kilo, gemaakt door Jan Albert de Grave, een klokkengieter uit Celle bij Hannover, werkzaam in Amsterdam. De Grave maakte ook klokken voor torens in het Kremlin in Moskou en kerken in Sint Petersburg, Berlijn en Potsdam.

De klok had twee opschriften. Op de bovenrand: IAN ALBERT DE GRAVE ME FECIT AMSTELODAMI SIT NOMEN DOMINI BENEDICTUM ANNO 1718. Verder stond er op de mantel: DE WELGEBOREN HEER CORNELIUS BARON VAN AYLVA GRIETMAN OVER WONSERADEEL D^o BERNHARDUS VAN GELDER PREDICANT IACOB YBS EN YKE YKES KERKVOOGDEN.

Vijf jaar na de bevrijding van de Duitsers is een nieuwe klok aangebracht, vervaardigd door klokkengieterij Van Bergen in Heiligerlee, met daarop aan de ene kant het wapen van (toen nog) Wonseradeel en aan de andere kant de tekst 'HWA TIID NET BRÛKT, DE TIID ÛNTGLIJD, ÛNTEFLJOCHT, ÛNTDÛKT, MEN WURDT SE KWYT.'

Het orgel in de kerk van Gaast stamt uit 1860 en is gebouwd door de Leeuwarder orgelbouwer Willem Hardorff die ook instrumenten bouwde voor kerken in onder andere Kûbaard, Baaium, Britsum, Gauw,

Deinum en Menaam. Een opvallend aspect aan het orgel is dat de torens slechts vijf orgelpijpen bevatten in plaats van de gebruikelijke zeven. Daarnaast is er weinig decoratief snijwerk toegepast.

Bijzonder in het interieur zijn de borden met alle predikanten die Gaast en Ferwoude hebben gediend en de kroonluchters die vermoedelijk afkomstig zijn uit Bolsward. Volgens sommige bronnen uit de voormalige synagoge van Bolsward, volgens anderen uit de Broerekerk. Over de grafzerken die zich in de kerk bevinden ligt een granieten vloer.

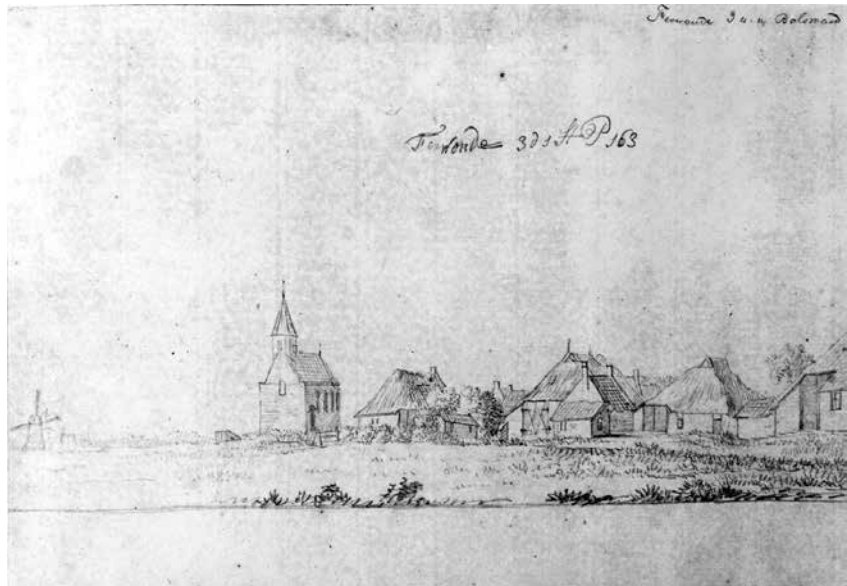
FERWOUDE

In zijn huidige vorm dateert de kerk van Ferwoude uit 1767. De vermoedelijk dertiende-eeuwse voorganger, gewijd aan de heiligen Pancratius en Stephanus, werd toen geheel vervangen. Berichten in de Leeuwarder Courant uit die tijd melden namelijk dat aanzienlijke hoeveelheden tufsteen, afkomstig van de oude kerk, te koop werden aangeboden. Het vermoeden bestaat dat ze als grondstof terecht kwamen bij de cementindustrie in Makkum. De toren van de oude kerk is nog zichtbaar op een prent van Jacob Stellingwerf uit 1723 en een iets jongere tekening met het gezicht op Ferwoude van Pieter Idzerds Portier.

Ook in Ferwoude gaat het om een eenvoudige zaalkerk met - in plaats van de afgebroken toren - een houten geveltoren. In een van de balken daarvan zijn de initialen IIP en GI 1768 gehakt. Aan de zuidzijde is een voormalig ingangspoortje te zien, versierd met bak- en zandsteen en boven de deur een zandstenen kuifstuk met het jaartal 1767 en de namen van de grietman van Wonseradeel, Wilco baron thoe Schwartzberg en Hohenlansberg, en de beide kerkvoogden Pier Binkes en Claas Luwes, onder wier leiding de kerk werd gebouwd. Binkes was secretaris van de stad Workum. Hij woonde daar ook, maar bezat een boerderij in Ferwoude die hij verpachtte. Luwes was boer in het dorp.

In 1877 is de kerk geheel bepleisterd en kreeg hij zijn karakteristieke gele kleur. In 1924 is aan de westgevel een nieuw toegangsportaal gebouwd, met de ingang aan de zuidkant.

Albert Reinstra, werkzaam bij de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, deed in verband met herinrichtingsplannen in 2012 onderzoek naar het interieur van de kerk van Ferwoude. Hij concludeerde dat sprake is van een mix van onderdelen uit 1767, 1867 en 1911-1924. Het oudst zijn de preekstoel, gemaakt naar het model van de kansel in Workum, het doophek, waarvan het deurtje is verdwenen, en de restanten van twee herenbanken en enkele mannen- en vrouwenbanken. Boven de herenbank met het wapen van de familie Van Velzen aan de zuidzijde is het opschrift 'Ferwouder Meer Bank' aangebracht, een verwijzing naar het later drooggelegde meer dat zich ten zuiden van het dorp bevond. De preekstoel is gezien de in de kuip aanwezige inscriptie D. Baars 1867 in dat jaar verfraaid met gesneden bloem- en bladwerk.

Tekening P.I. Portier 1790

Zandstenen kuifstuk. Foto Hans Willems

De kerk is in 2013-2014 voor het laatst gerestaureerd. Bij die gelegenheid werden onder de deels verrotte vloer negen grafzerken aangetroffen. Die zijn nauwkeurig beschreven en vervolgens weer afgedekt. De oudste is de zerk voor Oene en Alle Douwes uit 1642, de jongste voor Wilkjen Foppes Roodenhuis, gestorven in 1746. Ook is er een steen voor Rintie Sanes, mede-gedeputeerde van de 'Zuyderzeedijcken'.

In de geveltoren van Ferwoude hing heel lang een klok die in 1767 was gegoten door Jan Borchhardt uit Groningen. Het uurwerk dateerde uit 1865-1878 en was van de hand van Simon Rodenburg uit Sneek. Ook deze klok is op 2 maart 1943 door de Duitsers afgevoerd om omgesmolten te worden.

Op een windvaan op het dak aan de koorzijde van de kerk staan de initialen van drie kerkvoogden, Sytse Tjalkes van der Meer, Ynse Sjoerds Sterkenburg en Sjoerd Tjeerds Ybema. Zij bekleedden die functie gelijktijdig tussen 1832 en 1841, dus uit die jaren moet de windvaan stammen. Het orgel in de kerk is vervaardigd door de firma Bakker & Timmenga uit Leeuwarden en werd in 1911 in de kerk geplaatst.

Gezicht op de preekstoel vanaf de orgelgalerij. Foto Hans Willems

LIMBURGSE MIS

Wat de kerken van Gaast en Ferwoude gemeen hebben is een gedenksteen die is aangeboden door dankbare Limburgers. In de laatste maanden van de Tweede Wereldoorlog vonden 34 katholieke evacués uit Maasniel bij Roermond namelijk een veilig onderdak in beide dorpen. Hun eigen woonplaats lag in de vuurlinie door de opmars van de geallieerden. Via bevrijd Duits gebied, Zwolle, Leeuwarden en Franeker kwamen ze aan de Friese IJsselmeerkust terecht. Een van de vrouwen uit de groep beviel twee dagen na haar aankomst in Ferwoude van een gezonde zoon. De Limburgers hielden geregeld misvieringen in een van beide protestantse kerken. Pastoor Janssen bood na de bevrijding de gedenkplaten aan.

Van ver voor de Tweede Wereldoorlog waren de herinneringen die prof. dr. Wybe Jappe Alberts koesterde aan zijn kerkbezoeken in Gaast en Ferwoude. De Amsterdamse historicus (1900-1987) logeerde als

Het wapen van de familie Van Velzen en het opschrift ↑
Ferwoudermeer - bank, boven een van de herenbanken

Limburgse evacués bedankten Gaast en Ferwoude voor →
de opvang in het laatste oorlogsjaar. In beide kerken is
een gedenkplaat aangebracht
Foto's Hans Willems

Vrouwen, drank en heiligen

Naast de ingang van de kerk van Ferwoude is een deel van de grafzerk ingemetseld van een van de eerste predikanten die na de Reformatie de beide dorpen dienden. Dominee Aegidius Ebrecht overleed in 1603 aan de gevolgen van de pest, nog geen jaar na zijn intrededienst. "Hier leijt begraven de eersame vrome godtsalige welgeleerde Aegidius Ebrecht dienaar des h. evangely en is in God ontslapen den 18 decebr 1603". Ebrecht was een Vlaming die in Duitsland gestudeerd had en eerder ook in Bolsward werkte.

Zijn voorganger was Adam Westerman, schrijver van 'De Groote Christelijcke Zeevaart', een stichtelijk boek voor zeevarenden waaruit teksten werden gebruikt voor kerkdiensten op reizen van de VOC. Het boek bevat nogal wat moralistisch aandoende teksten, vaak in de vorm van rijmen: "Wilt de vreemde vrouwen sparen,/Neemt oock op uw drincken acht,/En verschoont u kleeidren sacht/ Suyver sijn verlengt u jaren."

Datzelfde 'drincken' werd een latere predikant van Gaast en Ferwoude juist fataal. In 1659 kwam Petrus Vomelius als kandidaat (net afgestudeerd dus) in de gemeente terecht. Lang gaat het goed, maar na verscheidene gevallen van dronkenschap en daarmee gepaard gaand wangedrag, wordt hij in 1676 door de classis Bolsward uit het ambt gezet. Na appel bij de synode keert hij terug in de pastorie, maar in 1683 wordt hij na herhaalde misdragingen definitief afgezet.

Een bijzondere predikant uit recenter jaren was Willem Wilman, die zich Sint Wilman liet noemen "omdat ieder die gedoopt is zich geheiligd mag weten". Onder het pseudoniem Geale van Gaast schreef hij messcherpe artikelen in kerk- en dagbladen, en tijdens kerkdiensten schrok hij

Grafzerk van dominee Ebrecht, de eerste predikant nadat Gaast en Ferwoude waren overgegaan naar de Reformatie. De zerk is ingemetseld inde muur bij de ingang van de kerk. Foto Hans Willems

er niet voor terug knikkebollende kerkgangers publiekelijk tot de orde te roepen. Wilman stond van 1968 tot 1972 in Gaast en Ferwoude en zette zich onder meer in om hervormden en gereformeerden onder een dak te krijgen. Het liefst deed hij dat met een flinke dosis ironie. Zo beschreef hij eens uitvoerig dat hij liever niet met zijn gereformeerde collega gezien wilde worden, omdat Gaast en Ferwoude zich kapot moesten schamen dat ze liever volhardden bij kerkelijke kibbelpartijtjes uit de vorige eeuw dan dat ze het gebod tot eenheid opvolgden: "Hoe het ook zij, een van ons moet verdwijnen. Liefst naar een andere zinnvolle werkkring. Als dat niet kan moet er maar een voorgoed over de dijk het IJsselmeer in."

jongens vaak bij familie in Ferwoude. Kort voor zijn dood schreef hij daarover in de Leeuwarder Courant: "De zondagmorgen was bestemd voor de kerkgang. Kerkdienst 's morgens om en om in Gaast en Ferwoude, 's middags omgekeerd. (...) Om tien uur begon de dienst. De mannen zaten rechts, de vrouwen en meisjes links van het middenpad. De jongelui zaten op het balkon bij het orgel. De plaats op het balkon garandeerde niet steeds dat er aandacht aan de preek werd gegeven. Ik herinner mij dat er tijdens de predikatie wel eens briefjes naar beneden werden gegooid naar de banken waar de meisjes zaten. De aandacht was in elk geval van een ander karakter dan die van de oude boer die elke zondag op de eerste rij zat en nooit ontbrak, hoewel hij stokdoof was en niets van de preek verstond. Toen de predikant hem eens vroeg waarom hij elke zondag ter kerke ging, antwoordde de boer: 'De gemeenschap der heiligen, dominee'."

Twintig jaar geleden haalde Ferwoude nog eens de krant toen de uit 1682 stammende kanselbijbel werd gestolen. De statenbijbel, waarvan de waarde op duizend tot vijftienhonderd gulden werd geschat, is nooit teruggevonden. Dat de collectebus van de diakonie ook was leeggeroofd, deerde de kerkvoogden minder, meldde het bericht.

Hans Willems is hoofdredacteur van *Alde Fryske Tsjerken*

Met dank aan Albert Reinstra

Geraadpleegde bronnen

Jelle de Jong, *Ferwâlde*, Van der Eems, 1989; Ale Algra, *De historie gaat door het eigen dorp*, deel IV, 1958; Peter Karstkarel, *Alle Middeleeuwse kerken in Friesland*, Noordboek 2010.

GRYTZ & GRIZE IN KERKJE SWICHUM

Jonge blom Grytsje Melchers en oude rot in het vak Douwe van der Werff zijn al sinds 2010 actief als muzikaal duo. Deze keer komen ze met 'Songs from the front porch', een naam die is ontleend aan het feit dat veel vroege countryliedjes ontstonden op de veranda (front porch) waar hele families gezamenlijk zongen en muziek maakten.

Ze brengen dit countryprogramma samen met Alie Ludema en Tommy Hemminga en met violist Vincent van Dam. Het is opgebouwd uit meer of minder bekende songs van grootheden als Dolly Parton, Emmylou Harris en Linda Ronstadt maar ook Neil Young en The Eagles zijn vertegenwoordigd.

Zondag 29 september 2019 om 15.00 uur in kerkje Swichum

PIANOCONCERT VAN KETEMAN SHARUMASHVILI IN DOARPSTJSJERKE ROTTEVALLE

Dat de Georgische topmuzikante Ketevan Sharumashvili zich onlangs in ons land heeft gevestigd, is een ware verrijking voor klassiekminnend Nederland. Naast haar voortreffelijke techniek blinkt de jonge charismatische pianiste vooral uit door haar enorm diepgaande spel. Haar fijngevoeligheid is indrukwekkend en kalmeert de ziel van de luisteraar.

Ze groeide op in Tbilisi en begon daar pas op twaalfjarige leeftijd met haar pianostudie. Toch wist ze al op haar veertiende het Rubinstein Concours in Parijs te winnen. Ze volgde een imposante internationale opleiding (in vier landen!), die ze afsloot als 'special talent' bij pianogigant Jan Wijn in Amsterdam. Meerdere prestigieuze prijzen staan op haar naam en ze kreeg masterclasses van de grootste pianisten ter wereld.

Ketevan heeft voor haar concert in de Doarpstsjerke van Rottevalle een zeer aantrekkelijk, afwisselend en uitdagend programma samengesteld met werken van onder andere Bach, Liszt, Ginastera en Piazzolla. (www.ketisharu.com)

Zondag 13 oktober 2019 om 15.00 uur in Doarpstsjerke Rottevalle

UITGELICHT

De Plaatselijke Commissies van de Stichting Alde Fryske Tsjerken organiseren geregeld culturele activiteiten. Samen vormen onze mooie kerken het grootste kleine podium van Friesland! Een overzicht van alle activiteiten in de tweede helft van 2019 treft u aan in de losse Uitagenda bij dit blad. De meest actuele informatie vindt u op onze website www.aldefrysketsjerk.nl.

Op deze pagina een selectie uit de evenementen in de komende maanden.

De najaarsexcursie op zaterdag 5 oktober gaat naar de fraaie kerken van Franeker, Harlingen en Schalsum. Voor meer informatie zie het katern Stichtingsnieuws in dit blad.

**JUBILEUMCONCERT BLAASVAAK,
EEN KLASSEK BLAASKWINTET IN DE
REDBADTSJERKE JORWERT**

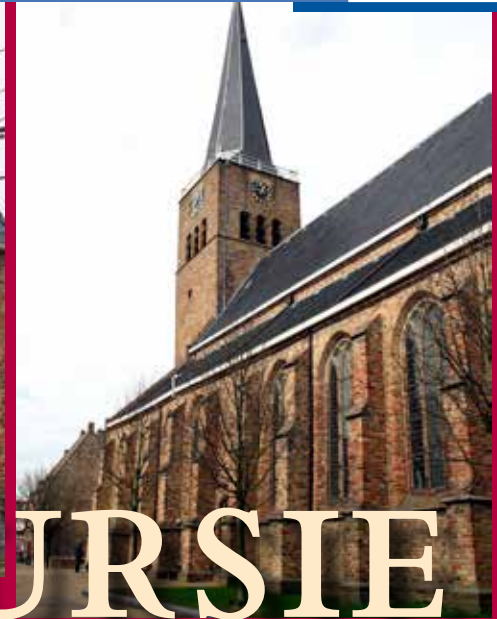
Foto Ineke Vroom

Het is zover. BlaasVaak bestaat dit jaar 15 jaar en viert dit met een bijzonder concert. BlaasVaak gaat twee dubbelkwintetten spelen, werken van Gounod en Caplet, speciaal voor deze bezetting gemaakt. Dit alles onder leiding van dirigent Johan Postma. Een ensemble in de samenstelling van een klassiek blaaskwintet heeft een heel speciaal, eigen geluid. Deze kamermuziek wordt gedragen door de warme, donkere tonen van de hoorn en fagot. De zachte tonen van de klarinet dienen als stabilisator en zijn onmisbaar voor de balans. De hobo en de fluit voeren vaak de boventoon, waarbij de hobo met zijn rustige houtklank de tegenpool is voor de vaak drukke fluit. De kracht van Blaasvaak is de liefde voor de muziek en het plezier in het musiceren met elkaar.

Zondag 17 november om 15.00 uur in de Redbadtsjerke in Jorwert

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

KERKEN EXCURSIE

Harlingen

Schalsum

Franeker

op zaterdag

5

oktober 2019

van

11.30 tot 17.00 uur

doorlopend
rondleidingen

in de kerken

Kerkbeschrijvingen à € 3,00

in de kerk verkrijgbaar

Voor inlichtingen: 058 213 96 66

of

www.aldefrysketsjerken.nl